

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
РАДА ПО ВИВЧЕННЮ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ

МАСЛОВСЬКА ЛЮДМИЛА ЦЕЗАРІВНА

УДК 332.142.6

**СТАЛИЙ РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНІВ:
ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ПРАКТИКА**

Спеціальність 08.10.01 - розміщення продуктивних сил
і регіональна економіка

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Київ - 2004

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Раді по вивченню продуктивних сил України Національної академії наук України

Науковий консультант: доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України **Дорогунцов Сергій Іванович**, Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, голова

Офіційні опоненти:

доктор економічних наук, професор, академік Національної академії наук України **Алимов Олександр Миколайович**, Об'єднаний інститут економіки НАН України, завідуючий відділом міжгалузевих пропорцій та промислового потенціалу;

доктор економічних наук, професор **Чернюк Людмила Григорівна**, Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, завідувача відділом проблем комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил та розселення;

доктор економічних наук, професор **Панченко Євген Григорович**, Київський національний економічний університет, кафедра міжнародного менеджменту, професор.

Провідна установа:

Тернопільська академія народного господарства Міністерства освіти і науки України, кафедра управління трудовими ресурсами і розміщення продуктивних сил, місто Тернопіль.

Захист відбудеться „15” березня 2004р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 26.160.01 Ради по вивченню продуктивних сил України Національної академії наук України за адресою: 01032, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 60

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Ради по вивченню продуктивних сил України Національної академії наук України за адресою: 01032, м.Київ, бульвар Тараса Шевченка, 60

Автореферат розісланий „   ” лютого 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор економічних наук, професор

Бандур С.І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Успішна реалізація європейського вибору України значною мірою залежатиме не лише від динамічності її економічного розвитку, але й від наближення до світових стандартів соціоекологічного добробуту.

Складність і гострота сучасних екологічних проблем, виснаження природних ресурсів, зниження продуктивності геоекосистем та зменшення біорізноманіття диктують необхідність нової економічної моделі розвитку продуктивних сил суспільства, яка б враховувала світову екодинаміку і соціально-економічний прогрес. Суспільна практика переконує у неможливості досягнення економічних і соціоекологічних цілей за рахунок одна одної.

Зростаючі глобалізація та інтеграція у світовому господарстві об'єднують не лише країни, але і їх проблеми. З метою визначення можливих шляхів зміни стилю і способу життя, подолання стереотипу суспільства споживання і антропоцентризму суспільного розвитку світовим співтовариством проголошена необхідність переходу на засади сталого (самопідтримуваного, збалансованого, самовідтворювального) розвитку.

Важливе значення у виробленні концептуальних підходів і орієнтирів сталого розвитку мають Конференція з проблем навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро 1992 р., розроблена на основі її документів Концепція сталого розвитку України (1997 р.) та Всесвітній саміт по сталому розвитку у Йоганнесбурзі 2002 р.

Існуюча багатоманітність теорій сталого розвитку (природничих, технократичних, економічних) на практиці засвідчує обмеженість їх застосування у чистому вигляді. Більшість теоретичних підходів однобічно трактують сутність і рушійні сили сталого розвитку і для його досягнення пропонують або скорочувати виробництво і народонаселення, або спрямовувати природоохоронну практику на боротьбу з наслідками руйнувань і збуджень у природі. Невизначеним залишається співвідношення між процесами глобалізації і регіоналізації при формуванні цілей, пріоритетів та стратегії сталого розвитку країни.

Сталий розвиток як закономірний продукт глобалізації має національний і регіональний виміри. Глобальний характер екологічних проблем і відсутність відповідного механізму їх регулювання зумовлюють актуальність розробки теоретичних засад реалізації сталого розвитку на усіх територіальних рівнях — від планетарного до регіонального. Перехід до сталого розвитку неможливий без врахування економічних, екологічних, демосоціальних, культурологічних та інших особливостей окремих країн і регіонів.

У зв'язку з цим, необхідність створення передумов для збалансування інтересів суспільства і можливостей природи, розвитку (прогресу) і екологічної рівноваги спонукає до розробки і реалізації індивідуалізованої стратегії сталого розвитку. Поглиблення теорії і методології сталого розвитку країни та її регіонів, пропозиція ефективних важелів його реалізації є особливо актуальними на стадії перехідної економіки, коли формуються базові основи модернізації продуктивних сил і відносин природокористування.

Формування національної стратегії сталого розвитку, необхідність якої підкреслив Президент України Л.Д.Кучма на Всесвітній зустрічі на вищому рівні у Йоганнесбурзі, потребує поглиблених теоретичних розробок, чітких концептуальних засад і орієнтирів, здатних органічно поєднувати екологічні, соціальні і економічні цілі та завдання на основі включення екологічного імперативу у систему економічних відносин.

Актуальність і теоретико-прикладна значимість проблеми переходу на засади сталого розвитку приваблює до неї інтерес представників різних галузей сучасної науки. Поряд з дослідженнями філософів (Є. Гірусов, Г. Платонов, А. Урсул), географів (В. Барановський, М. Глазовський, І. Горленко,

А. Григор'єв, К. Кондратьєв, В. Котляков, С. Первушин, Л. Руденко, П. Шищенко та ін.), вагомий внесок у розробку цієї проблеми внесли вітчизняні та зарубіжні вчені-економісти (І. Бистряков, П. Борщевський, З. Герасимчук, Б. Данилишин, М. Долішній, С. Дорогунцов, М. Іманов, П. Костюк, В. Кравців,

В. Кухар, В. Трегобчук, Л. Чернюк, В. Шевчук, Л. Шостак та ін.). Значний доробок у регіоналізації сталого розвитку та дослідженні ролі регіональної політики у його забезпеченні належить О. Алимову, С. Бандуру, А. Голікову, О. Грицаю, Ф. Заставному, В. Куценко, А. Лисецькому, Е. Лібановій, Я. Олійнику, М. Пістуну, В. Поповкіну, В. Симоненку, С. Суспіцину, О. Топчієву, А. Трейвишу, М. Чумаченку, О. Шаблію та ін.

Праці В. Анучина, Г. Бачинського, О. Веклич, Я. Ковалю, О. Литовки, М. Лемешева, О. Мінца, Е. Новикова, П. Олдака, М. Реймерса, А. Федорищевої, Г. Фоменко, Т. Хачатурова, М. Хвесика присвячені теорії і практиці економіки та економічних методів природокористування, екологізації виробництва і розселення на засадах збалансованості та рівноцінності економічних, соціальних і екологічних цілей розвитку.

Різноманітні аспекти удосконалення управління комплексним економічним і соціоекологічним розвитком країни та її регіонів висвітлені у працях В. Абрамова, В. Геєця, Л. Зайцевої, В. Коровина, В. Лексина, І. Лукінова, В. Пили, Д. Стеченка, В. Швецова, І. Школи та ін.

Незважаючи на високий рівень і міждисциплінарний характер існуючих теоретичних розробок, теорія, методологія та практика реалізації сталого розвитку потребують поглибленого обґрунтування з позицій економічної науки, циклічності (стадійності) розвитку і зростаючої ролі самоорганізації.

Потребують подальшої розробки методика збалансування розвитку продуктивних сил регіонів на соціоекологічних засадах, застосування з цією метою диференційованих заходів регіональної політики сталого розвитку, систематизація та поглиблення суті понятійно-термінологічного апарату.

Саме це зумовило вибір теми, мету та завдання дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася відповідно до планів науково-дослідних робіт Ради по вивченню продуктивних сил України Національної академії наук України у рамках тем: 3.1.5.58 „Прогноз розвитку і розміщення продуктивних сил України на тривалу перспективу” (номер державної реєстрації 0100V000089), де дисертантом

обґрунтовано концептуальні підходи стосовно вибору пріоритетів інвестування та активізації інвестиційних процесів у регіонах; 3.1.5.63 „Схема (прогноз) розвитку і розміщення продуктивних сил України та її регіонів (областей) на тривалу перспективу (комплексне фундаментальне дослідження)”, номер державної реєстрації 0100V000657”, в межах якої автором здійснено комплексну оцінку рівнів розвитку регіонів і міжрегіональних відмінностей, та госпдогвірної теми „Розробка методики оцінки і програмного управління інвестиційною привабливістю регіону”, виконаної у Вінницькому торговельно- економічному інституті КНТЕУ на замовлення Головного управління економіки Вінницької облдержадміністрації (2001-2002 рр.), де автором запропоновано методику розробки регіональної програми підвищення інвестиційної привабливості Вінницької області.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є розробка еколого-економічної моделі регіонального розвитку в Україні теоретико- методологічних засад сталого розвитку продуктивних сил і екологізації економічних відносин з урахуванням особливостей перехідного періоду та практичних рекомендацій по удосконаленню управління територіальними господарськими системами.

Для реалізації даної мети у роботі розв'язувались такі задачі:

- теоретичне обґрунтування взаємозв'язку та взаємозалежності економічного розвитку і рівноваги з сталим (екологобезпечним) розвитком продуктивних сил, поглиблення сутності термінологічного і категоріального апарату;
- визначення ключової ролі регіону і регіональної політики у переході на засади сталого розвитку та у регулюванні суспільно-природної взаємодії;
- екологічне корегування сутності і змісту основних економічних категорій з метою удосконалення економічних відносин природокористування;
- удосконалення методики розробки регіональних програм сталого розвитку як дієвого засобу спорідненого розв'язання економічних і соціоекологічних проблем;
- апробація програмно-цільових, статистико-математичних і картографічних методів управління сталим розвитком регіонів;
- оцінка відповідності соціально-економічної і екологічної ситуації регіонів вимогам сталого розвитку на основі її комплексного аналізу;
- поглиблення методологічних засад та розробка методики комплексної оцінки рівня збалансованості продуктивних сил регіонів;
- концептуальне обґрунтування пріоритетів і стратегій регіональної політики сталого розвитку;
- розробка рекомендацій щодо структуризації та диференціації важелів управління збалансованим розвитком продуктивних сил регіонів;
- визначення ефективних шляхів удосконалення організаційно-економічного механізму природокористування;
- розробка моделі регіонального управління сталим розвитком продуктивних сил.

Вирішення окресленого кола теоретичних і прикладних завдань сприятиме формуванню ефективної національної стратегії сталого розвитку,

нівелюванню негативного впливу природно-ресурсних і екологічних обмежень на економічний розвиток та рівновагу в цілому.

Об'єкт дослідження - процеси збалансування (урівноваження) регіональних систем продуктивних сил та реалізація регіональної політики сталого розвитку в умовах системного трансформування економіки.

Предмет дослідження – теоретико-методологічні, організаційно-економічні, виробничо-ресурсні, методичні і прикладні проблеми, що виникають при формуванні стратегії і тактики переходу на засади сталого розвитку продуктивних сил, та забезпечення сталого розвитку засобами регіональної політики і ефективного територіального управління.

Методи дослідження. Методологічну базу дисертаційного дослідження склали ключові положення економічної теорії і регіоналістики, теорії: ноосфери В. Вернадського, циклів кон'юнктури М. Кондратьєва, економічного розвитку Й. Шумпетера, рішення конференцій ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992р.) та в Йоганнесбурзі (2002р.), праці вітчизняних і зарубіжних вчених з питань сталого розвитку, трансформаційних процесів в економіці та управлінні, теорії і практики розміщення продуктивних сил і регіональної економіки.

У процесі наукового дослідження використовувались такі методи: системно-структурний аналіз – для обґрунтування основних складових сталого розвитку, деталізації і аргументації об'єкта дослідження; порівняння – для оцінки динаміки і стану основних макроекономічних показників, виробництва, ресурсокористування, рівнів регіонального розвитку; монографічний – для детального вивчення спрямованості та ефективності трансформаційних і відтворювальних процесів у країні та її регіонах; конкретно-історичний – для вивчення еволюції теорій економічного розвитку та біосферосумісності; економіко-статистичні (кореляційний, дисперсійний, регресійний аналізи) – з метою встановлення і оцінки причинно-наслідкових зв'язків між масштабами господарського використання та екологічним станом природних ресурсів, природокористуванням та природоохоронною діяльністю; середніх і відносних величин – для визначення рівня ефективності господарських комплексів регіонів; побудови зведених рейтингових шкал та кластерного аналізу – для виявлення міжрегіональних і внутрішньорегіональних відмінностей у рівнях соціально-економічного і екологічного розвитку та класифікації регіонів за цільовими орієнтирами сталого розвитку; картографічний – для наочного відображення стану та інтенсивності господарського використання компонентів природно-ресурсного потенціалу, ступеня їх антропогенної трансформації; моделювання – з метою вироблення рекомендацій по раціоналізації природокористування, удосконаленню процесів прийняття рішень, аналізу управлінських ситуацій і вибору обґрунтованих альтернатив з питань управління сталим розвитком регіонів.

Інформаційна база дослідження включає Конституцію України, Закони України, нормативні правові акти, Концепцію сталого розвитку України, Концепцію державної регіональної політики, методичні матеріали і рекомендації Міністерств економіки та з питань європейської інтеграції, екології і природних ресурсів України, матеріали досліджень міжнародних організацій з проблем сталого розвитку. При написанні дисертаційної роботи використовувались первинні статистичні матеріали Держкомстату України, Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, Вінницького обласного управління статистики та Головного управління економіки Вінницької облдержадміністрації.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційній роботі здійснено системне теоретико-методологічне обґрунтування сталого розвитку продуктивних сил регіонів та визначена роль регіональної політики у його практичній реалізації.

Основні наукові результати, які отримані особисто здобувачем, характеризуються новизною і виносяться на захист, наступні:

поглиблено у контексті соціо-еколого-економічної парадигми зміст та запропоновано нове сутнісне наповнення понятійно-термінологічного апарату: сталий розвиток, економічне зростання, економічний розвиток, регіон, регіональна політика, трансформації, стратегія сталого розвитку, пріоритети, рівновага та безпека;

вперше дано наукове трактування сталого розвитку продуктивних сил як динамічної і зрівноваженої суспільно-природної взаємодії, яка забезпечує економічний прогрес, екологічний

і соціальний добробут та безпеку на основі досконалої системи територіального управління і економічних методів природокористування;

визначено екологічну складову змісту категорій добробут, ефективність, продуктивність праці, витрати виробництва, вартість, праця - як передумову удосконалення економічних відносин природокористування;

обґрунтовано якісно відмінні від існуючих цільові орієнтири і параметри сталого розвитку, які відповідають стану суспільних відносин у перехідний період, а саме: самоорганізація; структурна перебудова і зміна відтворювальних пропорцій на користь кінцевого споживання; генерування і освоєння нововведень з метою якісного оновлення продуктивних сил; підвищення ролі людського і науково-освітнього факторів; екологізація економічних відносин; баланс державних і територіальних інтересів;

поглиблено і розширено об'єкт, суб'єкти і цілі регіональної політики сталого розвитку з позицій новітніх теорій регіонального розвитку – неоліберальної, неокейнсіанської, неокласичного синтезу з орієнтацією на більш повне використання потенціалу саморозвитку територіальних систем продуктивних сил;

попередовно розвинуто у контексті сталого, екологобезпечного розвитку теоретичні положення щодо: формування круговоротної системи ресурсокористування з метою енерго-речовинної, інформаційної, часової і просторової оптимізації виробничо-ресурсних циклів; виробничо-ресурсне комплексоутворення як фактор забезпечення економічного та природоохоронного ефектів; організаційно-економічні регулятори виробничо- екологічної збалансованості: екологічну паспортизацію суб'єктів господарювання, сертифікати впливу на навколишнє природне середовище,

екологічне оподаткування та страхування тощо;

доповнено і поглиблено методологію управління сталим розвитком продуктивних сил регіонів з виявленням якісно нових *закономірностей, принципів та чинників*, заснованих на еколого-інноваційному імперативі;

вперше розроблено науково-методичний апарат просторового дослідження міжрегіональних і внутрішньорегіональних відмінностей розвитку та обґрунтовано систему методів їх аналізу, яка включає побудову зведених рейтингових шкал, визначення інтегрального індекса розвитку, кластерну процедуру класифікації;

удосконалено підходи до методики розробки регіональних програм і стратегій сталого розвитку, які, на відміну від існуючих, передбачають координацію і укрупнення програмних заходів, пов'язаних між собою цілями, ресурсами, управлінськими важелями;

здійснено комплексну еколого-економічну оцінку трансформаційних перетворень в Україні та її регіонах з метою визначення стартових передумов і обґрунтування цільових орієнтирів сталого розвитку, здатних активізувати соціоекологічні аспекти економічного зростання;

встановлено особливості територіальної організації суспільно-природної взаємодії і запропоновано шляхи її удосконалення, а саме: підвищення технологічного рівня виробництва, реструктуризація і ресурсозбереження, профілізація виробництва, диверсифікація галузевої структури господарства, підвищення зайнятості, удосконалення рентних відносин природокористування тощо;

розроблено принципово нові теоретичні і практичні підходи до класифікації і ранжирування регіонів за наявними передумовами, тенденціями та характером регіональної політики сталого розвитку, які враховують особливості інтегрованості і пропорційності територіальних господарських систем;

концептуально обґрунтовано пріоритети сталого розвитку продуктивних сил регіонів за критеріями: наступності традиційних і нових пріоритетів, поєднання державних та територіальних інтересів, здатності до структуроперетворюючої і стимулюючої ролі у регіональному розвитку, забезпечення економічного і соціоекологічного ефектів, поглиблення територіального поділу та інтеграції праці тощо з побудовою „дерева цілей”, запропоновано організаційно-економічний механізм їх практичної реалізації;

вперше запропоновано еколого-економічну модель управління сталим регіональним розвитком з структурізацією цілей та організаційно-правових і економічних важелів стратегічного, тактичного і оперативного рівнів, спрямовану на системну трансформацію продуктивних сил та економічних відносин на засадах сталості і біосферосумісності.

Принципова відмінність одержаних наукових результатів від відомих у вітчизняній науці трактувань суті сталого розвитку як запоруки, передусім, екологічної безпеки, полягає в обґрунтуванні його як *процесу досягнення рівноваги і безпеки у широкому розумінні – економічній, соціальної, екологічній*. Системний (споріднений) аналіз економічної, соціальної та екологічної складових розвитку і добробуту, пропозиції їх збалансування (урівноваження) шляхом підвищення ролі і дієвості регіонального (територіального) управління засновані на якісно новій теоретико-методологічній і практичній базі, що ґрунтується на реаліях здійснення трансформаційних перетворень. Запропоновані у дисертації диференційовані заходи регіональної політики відображають об'єктивні відмінності у рівнях розвитку продуктивних сил України та її регіонів і спрямовані на реалізацію стратегічних пріоритетів сталого регіонального розвитку.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретична і прикладна цінність одержаних наукових результатів полягає у розробці основ трансформаційної моделі і стратегії сталого розвитку з урахуванням національної специфіки та існуючих регіональних передумов. Результати дисертаційного дослідження стосовно обґрунтування теоретичних основ регіональної політики сталого розвитку і практичні рекомендації по збалансуванню територіальних господарських систем, а також пропозиції щодо стратегічних напрямів їх перспективного розвитку використані у Міністерстві економіки та з питань європейської інтеграції України при розробці Державної стратегії регіонального розвитку України на 2004-2011 р.р. (довідка № 79-24/92" від 27.11.2003р.). Матеріали дисертації щодо обґрунтування

пріоритетів інвестування та активізації інвестиційних процесів в регіонах ввійшли складовою частиною у наукові праці Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України (довідка №25/694-22-4 від 27.10.2003р.). Наукові розробки і рекомендації дисертанта стосовно формування нової економічної структури України, її адаптації до економіки Європейського Союзу та підготовки фахівців з Європейських студій в Україні враховані в Аналітичній записці Шостої міжнародної науково-практичної конференції - літньої школи "Проблеми економічної інтеграції України в Європейський Союз: європейські порівняльні студії", яка направлена для практичного використання Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, міністерствам і відомствам та Комісії Європейського Союзу (Брюссель) (акт про впровадження № 126-17/116 від 12.02.2002).

Концептуальні засади формування регіональної політики сталого розвитку, методики розроблення регіональних програм розвитку та оцінки міжрегіональних і внутрішньорегіональних відмінностей використані Головним управлінням економіки Вінницької облдержадміністрації при розробці стратегії регіонального розвитку та регіональної програми збільшення надходжень інвестицій в економіку області (довідка №1854-1-1 від 27.08.2003).

Положення і висновки дисертації стосовно оцінки сучасного стану та перспектив розвитку і розміщення продуктивних сил регіонів України, змісту, напрямів та важелів регіональної політики сталого розвитку використані в процесі викладання курсу "Розміщення продуктивних сил" у Вінницькому торговельно-економічному інституті КНТЕУ (довідка № 23101-279 від 27.03.2003).

Картографічні моделі, розроблені у дисертації, передані Головному управлінню сільського господарства і продовольства Вінницької облдержадміністрації для прийняття рішень з питань раціоналізації землекористування та удосконалення виробничо-ресурсних відносин в регіоні (довідка № 1/1396 від 22.08.2003).

Особистий внесок здобувана. Дисертаційна робота є самостійно виконаною працею, у якій викладено авторські розробки стосовно сутності, трансформаційної моделі та стратегії сталого розвитку України, ролі регіональної політики у збалансуванні продуктивних сил її регіонів на засадах природосумісності, удосконалення територіального управління процесами гармонізації виробничо-ресурсних відносин.

З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертаційній роботі використано лише ті положення та ідеї, які отримані автором особисто.

Висвітлені в дисертаційній роботі ідеї та наукові розробки належать особисто автору і є його внеском у розвиток теорії та практики сталого розвитку продуктивних сил і регіональної економіки.

Апробація результатів дослідження. Положення і висновки дисертаційного дослідження доповідались на 17 наукових і науково-практичних конференціях різних рівнів: республіканських - "Проблеми землепользования на современном этапе перестройки" (Київ, декабрь 1989), "Направления становления и развития социалистического хозяйственного механизма в условиях экономической самостоятельности региона" (Черновцы, май 1990), Міждержавних - "Проблеми землепользования в условиях реформирования экономики" (Київ, сентябрь 1993) та "Современные проблемы охраны земель" (Київ, сентябрь 1997), Міжнародних - "Трансформаційні процеси в господарстві регіонів Східної Європи" (Ірпінь, вересень 1997), "Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України" (Київ, травень 1999) та "Україна на порозі XXI століття: економіка, державність" (Вінниця, березень 2000), XII Міжнародній "Стратегічні пріоритети розвитку регіонів в системі економічної політики в Україні" (Чернівці, квітень 2001), II Міжнародній "Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України" (Київ, травень 2001), VI Міжнародній науковій конференції - літній школі "Проблеми економічної інтеграції України в Європейський Союз: європейські порівняльні студії" (Ялта-Форос, вересень 2001), Міжнародній "Стратегії розвитку економічного потенціалу регіонів: інвестиційні пріоритети та інфраструктура" (Чернівці, квітень 2002), III Міжнародній "Соціально-гуманітарні науки на початку III тисячоліття: досягнення, проблеми, перспективи" (Хмельницький, квітень 2002), VII Міжнародній конференції - літній школі "Проблеми економічної інтеграції України в Європейський Союз: глобалізація і нова економіка - наслідки для Європи і України" (Ялта-Форос, вересень 2002),

Міжнародній “Теорія і методи оцінювання, оптимізації використання та відтворення земельних ресурсів” (Київ, листопад 2002), Всеукраїнській „Роль регіонів у забезпеченні стійкого розвитку національної економіки України” (Чернівці, квітень 2003), Міжнародних - „Розвиток соціально-економічних відносин в умовах трансформації економіки України” (Хмельницький, квітень 2003) та „Стан і проблеми трансформації фінансів та економіки регіонів у перехідний період” (Хмельницький, травень 2003).

Результата наукового дослідження проблеми доповідались також на VI, VII, VIII з'їздах Українського Географічного товариства (Одеса, 1990; Київ, 1995; Луцьк, 2000).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 38 наукових праць загальним обсягом 54,5 др. арк., у т. ч. монографія “Сталий розвиток продуктивних сил регіонів: теорія, методологія, практика” обсягом 22,88 др. арк. та 20 наукових статті у фахових виданнях обсягом 15,7 др. арк. Крім того,

17 наукових праць обсягом 15,9 др. арк., опублікованих у інших виданнях, додатково висвітлюють результати дисертаційного дослідження.

Структура і обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається з вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації 414 стор. комп'ютерного тексту, у т. ч. 18 таблиць - на

18 стор., 10 рисунків - на 10 стор., 9 додатків - на 11 стор. Основний текст роботи включає 382 стор. Список використаних джерел із 233 найменувань викладено на 20 стор.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі „Теоретичні засади розробки регіональної стратегії сталого розвитку” здійснено аналіз і узагальнення еволюції поглядів на суть і завдання сталого розвитку та стратегії їх реалізації. В залежності від стратегій досягнення цілей теорії і концепції сталого розвитку класифіковано на природничі, технократичні та економічні. Акцентовано на конструктивності економічних теорій, спрямованих на превентивний характер заходів щодо збалансованої взаємодії суспільства і природи.

Відповідно до основних положень Концепції сталого розвитку України підкреслена необхідність підвищення ролі територіального підходу у конкретизації цілей, пріоритетів та стратегій сталого розвитку. Урізноманітнення і ускладнення інтересів суспільства передбачає, поряд з стратегією економічного зростання, підвищення рівня людського розвитку, забезпечення здорових і повноцінних умов життя та підтримування екологічної рівноваги геоекосистем, що потребує багатофункціональної організації простору (території). Отже, концептуально сталий розвиток не можна обґрунтовувати абстрактно, у відриві від території. У зв'язку з цим онтологічним об'єктом реалізації соціоекологічної парадигми розвитку є регіон як цілісна і керована соціо-еколого-економічна система. Гносеологічний (пізнавальний) об'єкт - шляхи досягнення збалансованості і сталості цієї системи. Збалансованість, у трактовці автора, - це дотримання обґрунтованих і доцільних норм та пропорцій у взаємозв'язках і взаємодії соціуму, природи і економіки. Сталість асоціюється з підтримуваністю висхідного руху системи „соціум-природа-економіка” по спіралі.

Як економічна категорія і процес, сталий розвиток - це динамічна і зрівноважена суспільно-природна взаємодія (виробнича, соціальна, екістична тощо), яка забезпечує економічний прогрес, екологічний і соціальний добробут та безпеку на основі досконалої системи територіального управління і

економічних методів природокористування. Наведена дефініція сталого розвитку органічно витікає з *вчення про розвиток і рівновагу*, а отже перехід на його засади можливий лише у рамках системної трансформації суспільства. Виходячи з сутності поняття „сталий розвиток” конкретизовано терміни „економічне зростання” і „соціально-економічний розвиток”. Основна грань, що розмежовує ці два поняття, - відмінність цілей, до яких, або через механізм відповідних управлінських рішень, або стихійно, „прагнуть” означувані ними процеси. Ціль соціально-економічного розвитку — поліпшення якості життя людини, в той час як стратегія економічного зростання часто-густо передбачає ріст виробництва заради росту виробництва, даючи короткотерміновий ефект і негативно впливаючи на соціокультурну та екологічну ситуацію. Таким чином, саме соціально-економічний розвиток, а не економічне зростання, забезпечує сталість, узгодженість, збалансованість.

Стратегія, орієнтована лише на ріст виробництва, входить у суперечність з цілями розвитку території. Насправді ж, суспільство зацікавлене не лише у виробництві якомога більшої кількості товарів, не лише у підвищенні матеріального добробуту, але і у забезпеченні здорових і повноцінних умов життя, що зумовлює необхідність соціо-еколого-економічного збалансування територіальних господарських систем. У зазначеному контексті конкретизовано *цільові орієнтири* сталого розвитку: самоорганізація, структурна перебудова господарства, зміна відтворювальних пропорцій на користь кінцевого споживання, генерування і впровадження нововведень, екологізація економічних відносин, нові відносини між державою і регіонами, засновані на територіальній справедливості і забезпеченні територіальних інтересів.

Оцінку ступеня наближеності до сталого розвитку пропонується здійснювати за параметрами: частки ресурсомістких і екологонебезпечних галузей у структурі виробництва, частки наукомісткої і екологічно сертифікованої продукції, інноваційної активності, ступеня рециркуляції і замкнутості технологічних процесів, платежів за природокористування, у т.ч. ренти і зборів за забруднення середовища.

З точки зору економічної теорії обґрунтовано, що природа з її ресурсами як складова продуктивних сил суспільства і, водночас, фактор виробництва, є рівноцінною поряд з іншими елементами. У зв'язку з цим, паритет інтересів природи, соціуму і виробництва є закономірним. Гармонійність взаємодії елементів продуктивних сил є одним з проявів Парето-оптимуму. Незмінність пропозиції ресурсів природи і екологічних благ (їх обмеженість, вичерпність), з одного боку, і нееластичність пропозиції, що зумовлює формування ренти, з другого, прямо вказують на необхідність їх урівноваженого господарського використання та платність природокористування.

Виходячи з цього, завданням управлінської практики є здійснення алокаційних заходів - розподілу обмежених ресурсів природи таким чином, щоб забезпечуючи виробничі потреби суспільства, не позбавляти його екологічних благ.

Важливою теоретичною домінантою в концептуальному обґрунтуванні сталого розвитку є його трактування з позицій *вчення про циклічність*

розвитку, яка зумовлює радикальні зміни як у продуктивних силах, так і в економічних відносинах. На макрорівні – це зміна відтворювальних пропорцій на користь кінцевого споживання, на мезорівні – зміна співвідношення між традиційними (ресурсомісткими) і новітніми підгалузями і виробництвами, на мікрорівні - інновація продукту та впровадження екофільних технологічних процесів. Стадійність (циклічність) просторових процесів суспільно-природної взаємодії є результатом складного нашарування довгих, середніх і коротких „хвиль” та нерівномірного їх поширення у просторі. Це означає, що одночасної або синхронної перебудови суспільно-природної взаємодії і досягнення нової якості виробництва і природокористування не може бути ні в часовому, ні в територіальному аспектах, що актуалізує розробку проблем сталого розвитку на рівні регіонів.

У роботі окреслені етапи гармонізації взаємодії у системі „природа-соціум-економіка”, характер яких зумовлений стадією економічного циклу. У близькій перспективі – розвиток, урівноважений з екологічною місткістю території, у віддаленій перспективі - докорінна зміна способу виробництва, досягнення нової якості продуктивних сил за рахунок нетрадиційних чинників – науково-технологічного, еколого-інноваційного, ефективного менеджменту.

Оптимізацію співвідношення між економічним зростанням, задоволенням матеріальних і духовних потреб соціуму та динамічною рівновагою геоекосистем пропонується здійснювати

засобами регіональної політики.

Апробовані у практиці країн Заходу неоліберальна і неокейнсіанська моделі регіонального розвитку вказують на обмеження функцій держави і розширення самостійності регіонів у прийнятті рішень.

Проаналізовано основні етапи регіоналізації і становлення регіональної політики в Україні, виявлено їх характерні особливості з метою врахування позитивного і негативного досвіду у сучасній управлінській практиці, акцентовано на раціональних ідеях західної регіональної науки і теорій розміщення продуктивних сил.

Сформульовано авторське визначення понять „регіон”, „регіональна політика”, „регіональний розвиток”. Зокрема, регіон трактується автором як географічно цілісна господарська територія з притаманними їй загальнодержавними функціями і територіальними інтересами та доцільною економічною самостійністю. Виконуючи загальнодержавну функцію, кожен регіон має деякі власні уявлення про вигідні для нього стани та способи їх досягнення - територіальні інтереси. *Територіальні (регіональні) інтереси* – поняття багатопланове, яке стосується не лише матеріально-речових умов існування, але включає широкий спектр духовних потреб культурного, морально-етичного, національного, політичного та іншого змісту. Вони тісно пов'язані з поняттям соціуму, для якого територія - це, насамперед, середовище життя, яке має характеризуватись якомога більш сприятливими умовами існування та праці.

Реалізація територіальних інтересів забезпечується, значною мірою, через *територіальну справедливість*. Складовими територіальної справедливості мають бути розумний ступінь економічної свободи, досконала система економічних методів природокористування. Наведена дефініція сталого розвитку органічно витікає з *вчення про розвиток і рівновагу*, а отже перехід на його засади можливий лише у рамках системної трансформації суспільства. Виходячи з сутності поняття „сталий розвиток” конкретизовано терміни „економічне зростання” і „соціально-економічний розвиток”. Основна грань, що розмежує ці два поняття, – відмінність цілей, до яких, або через механізм відповідних управлінських рішень, або стихійно, „прагнуть” означувати ними процеси. Ціль соціально-економічного розвитку – поліпшення якості життя людини, в той час як стратегія економічного зростання часто-густо передбачає ріст виробництва заради росту виробництва, даючи короткотерміновий ефект і негативно впливаючи на соціокультурну та екологічну ситуацію. Таким чином, саме соціально-економічний розвиток, а не економічне зростання, забезпечує сталість, узгодженість, збалансованість.

Стратегія, орієнтована лише на ріст виробництва, входить у суперечність з цілями розвитку території. Насправді ж, суспільство зацікавлене не лише у виробництві якомога більшої кількості товарів, не лише у підвищенні матеріального добробуту, але і у забезпеченні здорових і повноцінних умов життя, що зумовлює необхідність соціо-еколого-економічного збалансування територіальних господарських систем. У зазначеному контексті конкретизовано *цільові орієнтири* сталого розвитку: самоорганізація, структурна перебудова господарства, зміна відтворювальних пропорцій на користь кінцевого споживання, генерування і впровадження нововведень, екологізація економічних відносин, нові відносини між державою і регіонами, засновані на територіальній справедливості і забезпеченні територіальних інтересів.

Оцінку ступеня наближеності до сталого розвитку пропонується здійснювати за параметрами: частки ресурсомістких і екологонебезпечних галузей у структурі виробництва, частки наукомісткої і екологічно сертифікованої продукції, інноваційної активності, ступеня рециркуляції і замкнутості технологічних процесів, платежів за природокористування, у т.ч. ренти і зборів за забруднення середовища.

З точки зору економічної теорії обґрунтовано, що природа з її ресурсами як складова продуктивних сил суспільства і, водночас, фактор виробництва, є рівноцінною поряд з іншими елементами. У зв'язку з цим, паритет інтересів природи, соціуму і виробництва є закономірним. Гармонійність взаємодії елементів продуктивних сил є одним з проявів Парето-оптимуму. Незмінність пропозиції ресурсів природи і екологічних благ (їх обмеженість, вичерпність), з одного боку, і нееластичність пропозиції, що зумовлює формування ренти, з другого, прямо вказують на необхідність їх урівноваженого господарського використання та платність природокористування.

Виходячи з цього, завданням управлінської практики є здійснення алокаційних заходів -

розподілу обмежених ресурсів природи таким чином, щоб забезпечуючи виробничі потреби суспільства, не позбавляти його екологічних благ.

Важливою теоретичною домінантою в концептуальному обґрунтуванні сталого розвитку є його трактування з позицій вчення про циклічність

розвитку, яка зумовлює радикальні зміни як у продуктивних силах, так і в економічних відносинах. На макрорівні – це зміна відтворювальних пропорцій на користь кінцевого споживання, на мезорівні – зміна співвідношення між традиційними (ресурсомісткими) і новітніми підгалузями і виробництвами, на мікрорівні - інновація продукту та впровадження екофільних технологічних процесів. Стадійність (циклічність) просторових процесів суспільно-природної взаємодії є результатом складного нашарування довгих, середніх і коротких „хвиль” та нерівномірного їх поширення у просторі. Це означає, що одночасної або синхронної перебудови суспільно-природної взаємодії і досягнення нової якості виробництва і природокористування не може бути ні в часовому, ні в територіальному аспектах, що актуалізує розробку проблем сталого розвитку на рівні регіонів.

У роботі окреслені етапи гармонізації взаємодії у системі „природа-соціум-економіка”, характер яких зумовлений стадією економічного циклу. У близькій перспективі - розвиток, урівноважений з екологічною місткістю території, у віддаленій перспективі - докорінна зміна способу виробництва, досягнення нової якості продуктивних сил за рахунок нетрадиційних чинників - науково-технологічного, еколого-інноваційного, ефективного менеджменту.

Оптимізацію співвідношення між економічним зростанням, задоволенням матеріальних і духовних потреб соціуму та динамічною рівновагою геоекосистем пропонується здійснювати засобами регіональної політики.

Апробовані у практиці країн Заходу неоліберальна і неокейнсіанська моделі регіонального розвитку вказують на обмеження функцій держави і розширення самостійності регіонів у прийнятті рішень.

Проаналізовано основні етапи регіоналізації і становлення регіональної політики в Україні, виявлено їх характерні особливості з метою врахування позитивного і негативного досвіду у сучасній управлінській практиці, акцентовано на раціональних ідеях західної регіональної науки і теорій розміщення продуктивних сил.

Сформульовано авторське визначення понять „регіон”, „регіональна політика”, „регіональний розвиток”. Зокрема, регіон трактується автором як географічно цілісна господарська територія з притаманними їй загальнодержавними функціями і територіальними інтересами та доцільною економічною самостійністю. Виконуючи загальнодержавну функцію, кожен регіон має деякі власні уявлення про вигідні для нього стани та способи їх досягнення - територіальні інтереси. *Територіальні (регіональні) інтереси* - поняття багатопланове, яке стосується не лише матеріально-речових умов існування, але включає широкий спектр духовних потреб культурного, морально-етичного, національного, політичного та іншого змісту. Вони тісно пов'язані з поняттям соціуму, для якого територія - це, насамперед, середовище життя, яке має характеризуватись якомога більш сприятливими умовами існування та праці.

Реалізація територіальних інтересів забезпечується, значною мірою, через *територіальну справедливість*. Складовими територіальної справедливості мають бути розумний ступінь економічної свободи, досконала система

бюджетного вирівнювання, відкритість регіональних товарних ринків, надійність гарантій будь-яких регіональних запозичень, конкурсний характер фінансування регіональних програм, підвищення ефективності соціальних трансфертів тощо.

На відміну від понять „регіональна соціально-економічна політика” і „регіональна економічна політика” – регіональна політика - більш широке поняття, це – дії, вчинки стосовно регіону (території) як цілісного утворення та шляхів його облаштування. Саме регіональна політика здатна охопити і стимулювати найширший спектр компонентів продуктивних сил території: природно-ресурсний, виробничий, науково-технічний і людський потенціали.

Оскільки на територіальному (регіональному) рівні формуються триєдині суб’єкт-об’єктні відносини та виникають суперечності (проблеми), у т.ч. екологічні, гармонізувати суспільно-природну взаємодію найбільш імовірно на рівні регіонів – об’єктів управління.

Обґрунтовано діалектичний взаємозв’язок і взаємодію процесів регіонального розвитку і регіональної політики. Природно-історичні процеси і сукупність функціонально-територіальних змін, що становлять суть регіонального розвитку, - первинні, а спроби цілеспрямованого впливу на них – регіональна політика - вторинні. Акцентовано на тому, що різні складові регіональних господарських систем характеризуються різним ступенем динамічності і керованості: у соціально-економічних процесів він вищий, ніж у природних, і нижчий, ніж у науково-технічних та технологічних. В залежності від специфіки протікання зазначених процесів на конкретних територіях, ступеня прояву галузевих трансформацій у геопросторових пропонується здійснювати диференційовану регіональну політику стимулюючого, компенсуючого, адаптуючого або протидіючого характеру.

Окреслено структуру регіональної політики: її об’єкт, суб’єкти, цілі та стратегії їх досягнення.

Об’єктом регіональної політики є територіальні системи продуктивних сил у їх взаємозв’язку і взаємодії, функціонування яких забезпечує баланс державних і територіальних інтересів, сталий розвиток і добробут.

Суб’єктами регіональної політики є держава, органи місцевого самоврядування і територіальні громади.

Триєдині *стратегічні цілі* регіональної політики включають: облаштування території на засадах сталого розвитку, нівелювання рівнів і диспропорцій розвитку регіонів, удосконалення управління економічними і соціоекологічними процесами.

Стратегії реалізації цілей сталого розвитку класифіковано в залежності від: *ресурсів реалізації* - орієнтовані на зовнішні запозичення та мобілізацію ресурсів саморозвитку; *факторів реалізації* - традиційних і нових; *пріоритетів* - економічного зростання та сталого, збалансованого розвитку; *напрямів вирішення основних проблем* - економічних, соціальних, екологічних.

В дисертації проаналізовано і оцінено нормативно-правове і організаційне забезпечення регіоналізації сталого розвитку. Наголошено на вираженому паралелізмі і дублюванні, декларативності та відсутності

належного теоретичного обґрунтування і концептуального оформлення численних законодавчих актів, стратегій, програм. Докорінної перебудови потребує система національних економічних рахунків з більш повним відображенням у них екологічних і соціальних аспектів розвитку. Пропонується налагодження тіснішої, ефективнішої і узгодженої взаємодії регіональних інституціональних структур типу: регіон - статистика, регіон - наука, регіон-адміністрація, регіон-бізнес, яка б доповнювала і примножувала результати їх автономного функціонування у напрямі досягнення цілей сталого розвитку.

У другому розділі „Концептуально-методологічні аспекти сталого розвитку в умовах перехідної економіки” дана комплексна оцінка трансформаційних перетворень в Україні з позицій вимог сталого розвитку, з’ясовані найважливіші недоліки національної трансформаційної моделі. Такими визнані: структурна недовершеність реформ, необґрунтовані зміни форм власності, інституційно-кадрова недосконалість, згортання регулюючої функції держави, антисоціальний характер ринкової трансформації, поглиблення глобальної нерівності України. Підкреслена необхідність врахування реалій глобалізованої економіки у розробці національної моделі сталого розвитку. Йдеться не про декларування в ній окремих заходів

екологічної політики, а про системне формування нової філософії буття і бізнесу, екологічний менеджмент. Запропоновано врахувати у національній моделі сталого розвитку такі конструктивні ідеї відомих теорій економічного розвитку, інтерпретовані через призму національної специфіки, як: накопичення передумов для переходу до самопідтримуваного розвитку, структурні трансформації у широкому змісті, розвинуте товарне виробництво з відлагодженою системою товарно-грошових відносин, стимулювання регіонального розвитку та факторів економічного зростання, що забезпечують мультиплікативний ефект.

У дисертації розроблено принципово нову методологію (закономірності, принципи, фактори) сталого розвитку.

Виходячи з сутнісного змісту сталого розвитку, основними його *закономірностями* є:

- Структурна перебудова господарства на основі інноваційної моделі розвитку як результат дії закону спадної продуктивності ресурсів природи. Якісне технологічне оновлення виробництва і згорання ресурсо- та енергомістких галузей забезпечать підвищення продуктивності суспільної праці, економію ресурсів природи та зростання екологічного і матеріального добробуту.

- Ієрархічність та емергентність досягнення параметрів сталого розвитку, яка впливає з закону глобальної рівноваги. Суть цієї закономірності полягає у тому, що досягнення сталого розвитку на локальному територіальному рівні, тим паче, на рівні окремої сфери виробництва чи галузі за відсутності сталості і збалансованості на вищих територіальних і системних рівнях - неможливе. Разом з тим, поява нової якості буття не є простою сумою ефектів від оптимізації окремо взятих складових – будь-то економіка, соціальна сфера чи навколишнє природне середовище з його ресурсами бюджетного вирівнювання, відкритість регіональних товарних ринків, надійність гарантій будь-яких регіональних запозичень, конкурсний характер фінансування регіональних програм, підвищення ефективності соціальних трансфертів тощо.

На відміну від понять „регіональна соціально-економічна політика” і „регіональна економічна політика” - регіональна політика - більш широке поняття, це – дії, вчинки стосовно регіону (території) як цілісного утворення та шляхів його облаштування. Саме регіональна політика здатна охопити і стимулювати найширший спектр компонентів продуктивних сил території: природно-ресурсний, виробничий, науково-технічний і людський потенціали.

Оскільки на територіальному (регіональному) рівні формуються триєдині суб'єкт-об'єктні відносини та виникають суперечності (проблеми), у т.ч. екологічні, гармонізувати суспільно-природну взаємодію найбільш імовірно на рівні регіонів - об'єктів управління.

Обґрунтовано діалектичний взаємозв'язок і взаємодію процесів регіонального розвитку і регіональної політики. Природно-історичні процеси і сукупність функціонально-територіальних змін, що становлять суть регіонального розвитку, - первинні, а спроби цілеспрямованого впливу на них - регіональна політика – вторинні. Акцентовано на тому, що різні складові регіональних господарських систем характеризуються різним ступенем динамічності і керованості: у соціально-економічних процесів він вищий, ніж у природних, і нижчий, ніж у науково-технічних та технологічних. В залежності від специфіки протікання зазначених процесів на конкретних територіях, ступеня прояву галузевих трансформацій у геопросторових пропонується здійснювати диференційовану регіональну політику стимулюючого, компенсуючого, адаптуючого або протидіючого характеру.

Окреслено структуру регіональної політики: її об'єкт, суб'єкти, цілі та стратегії їх досягнення.

Об'єктом регіональної політики є територіальні системи продуктивних сил у їх взаємозв'язку і взаємодії, функціонування яких забезпечує баланс державних і територіальних інтересів, сталий розвиток і добробут.

Суб'єктами регіональної політики є держава, органи місцевого самоврядування і територіальні громади.

Триєдині *стратегічні цілі* регіональної політики включають: облаштування території на засадах сталого розвитку, нівелювання рівнів і диспропорцій розвитку регіонів, удосконалення управління економічними і соціоекологічними процесами.

Стратегії реалізації цілей сталого розвитку класифіковано в залежності від: *ресурсів*

реалізації – орієнтовані на зовнішні запозичення та мобілізацію ресурсів саморозвитку; *факторів реалізації* – традиційних і нових; *пріоритетів* - економічного зростання та сталого, збалансованого розвитку; *напрямів вирішення основних проблем* - економічних, соціальних, екологічних.

В дисертації проаналізовано і оцінено нормативно-правове і організаційне забезпечення регіоналізації сталого розвитку. Наголошено на вираженому паралелізмі і дублюванні, декларативності та відсутності

належного теоретичного обґрунтування і концептуального оформлення численних законодавчих актів, стратегій, програм. Докорінної перебудови потребує система національних економічних рахунків з більш повним відображенням у них екологічних і соціальних аспектів розвитку. Пропонується налагодження тіснішої, ефективнішої і узгодженої взаємодії регіональних інституціональних структур типу: регіон – статистика, регіон – наука, регіон-адміністрація, регіон-бізнес, яка б доповнювала і примножувала результати їх автономного функціонування у напрямі досягнення цілей сталого розвитку.

У другому розділі „**Концептуально-методологічні аспекти сталого розвитку в умовах перехідної економіки**” дана комплексна оцінка трансформаційних перетворень в Україні з позицій вимог сталого розвитку, з’ясовані найважливіші недоліки національної трансформаційної моделі. Такими визнані: структурна недовершеність реформ, необґрунтовані зміни форм власності, інституційно-кадрова недосконалість, згортання регулюючої функції держави, антисоціальний характер ринкової трансформації, поглиблення глобальної нерівності України. Підкреслена необхідність врахування реалій глобалізованої економіки у розробці національної моделі сталого розвитку. Йдеться не про декларування в ній окремих заходів екологічної політики, а про системне формування нової філософії буття і бізнесу, екологічний менеджмент. Запропоновано врахувати у національній моделі сталого розвитку такі конструктивні ідеї відомих теорій економічного розвитку, інтерпретовані через призму національної специфіки, як: накопичення передумов для переходу до самопідтримуваного розвитку, структурні трансформації у широкому змісті, розвинуте товарне виробництво з відлагодженою системою товарно-грошових відносин, стимулювання регіонального розвитку та факторів економічного зростання, що забезпечують мультиплікативний ефект.

У дисертації розроблено принципово нову методологію (закономірності, принципи, фактори) сталого розвитку.

Виходячи з сутнісного змісту сталого розвитку, основними його *закономірностями* є:

– Структурна перебудова господарства на основі інноваційної моделі розвитку як результат дії закону спадної продуктивності ресурсів природи. Якісне технологічне оновлення виробництва і згортання ресурсо- та енергомістких галузей забезпечать підвищення продуктивності суспільної праці, економію ресурсів природи та зростання екологічного і матеріального добробуту.

– Ієрархічність та емергентність досягнення параметрів сталого розвитку, яка впливає з закону глобальної рівноваги. Суть цієї закономірності полягає у тому, що досягнення сталого розвитку на локальному територіальному рівні, тим паче, на рівні окремої сфери виробництва чи галузі за відсутності сталості і збалансованості на вищих територіальних і системних рівнях - неможливе. Разом з тим, поява нової якості буття не є простою сумою ефектів від оптимізації окремо взятих складових - будь-то економіка, соціальна сфера чи навколишнє природне середовище з його ресурсами.

- Пропорційність і збалансованість як прояв закону економічної рівноваги. Дія цієї закономірності забезпечує найбільш раціональний на даному рівні розвитку продуктивних сил обмін речовиною, енергією, інформацією у системі „суспільство-природа” конкретної території.

- Диверсифікація галузевої структури господарства і господарських функцій під дією закону суспільного поділу праці. Йдеться про мобілізацію інтелектуального потенціалу на створення нових конструкційних матеріалів, які є заміниками виготовлених з природної сировини, освоєння альтернативних джерел енергії, нових видів господарської діяльності, що не потребують сировинних ресурсів.

- Ефективне територіальне заломлення процесів оптимізації суспільно-природної взаємодії є проявом закону економії суспільної праці. Відповідно до цієї закономірності активізуються процеси екологізації і соціалізації виробництва на регіональному, міжрегіональному і транскордонному рівнях із застосуванням заходів регіональної політики відповідно до наявних виражених можливостей і переваг.

- Визначальна роль економіки і економічних відносин у забезпеченні паритетності інтересів економічного зростання і соціоекологічного добробуту. Динамічний висхідний економічний розвиток та ефективна система управління є кращою альтернативою кризи і стагнації у розв’язанні проблем якості життя людини і підтримувати екологічної рівноваги.

З сформульованих закономірностей органічно витікають *методологічні принципи* - керівні положення щодо управління процесами сталого розвитку.

Принцип соціальної спрямованості диктує необхідність структурної перебудови економіки, зміни основних відтворювальних пропорцій, розширення змісту категорії „добробут” за рахунок не лише матеріальних і духовних, але й екологічних благ.

Принцип біосферосумісності означає націлювання економічного зростання не лише на потреби людини (соціуму), але й на потреби середовища її існування - біосфери, органічною складовою якої є людина.

Комплексність (системність) як принцип сталого розвитку передбачає формування цілісних, збалансованих територіальних соціально-економічних і екологічних систем, здатних до саморегулювання.

Реалізація принципу *територіальної справедливості* сприятиме самостійному вибору обґрунтованих пріоритетів і цілей розвитку з врахуванням ресурсних можливостей території, її територіальних інтересів та функцій у задоволенні загальнодержавних потреб.

Динамічність розвитку та гнучкість управління забезпечать всебічну активізацію нових (нетрадиційних) чинників розвитку і прогресу, подолання інертності управління, мобільне реагування на зміни ринкової кон’юнктури.

Принцип багатоваріантності „сценаріїв” регіонального розвитку виключає директивне встановлення напрямів та завдань розвитку.

Визначено систему *факторів* сталого розвитку, яка поряд з класичними, включає нові, нетрадиційні - новітні технології, інвестиції, кількість і якість праці, сукупний попит, внутрішні і зовнішні заощадження.

Обґрунтовано, що системне трансформування суспільства на засадах сталого розвитку можливе за умови діалектичної єдності *розвитку* - процесу удосконалення елементів суспільних відносин і матеріально-речових елементів та *рівноваги* - дотримання відповідності основних пропорцій (матеріально-речових, вартісних, глобальних і регіональних, макро- і мікроекономічних). Наукові категорії „рівновага” і „розвиток” є корелятами категорії „сталий розвиток”, де під сталістю розуміється досягнення рівноважного стану у системі „природа - економіка - соціум”, а під розвитком - прогрес, якісні і кількісні зміни, позитивна динаміка кожної з складових цієї системи.

Якщо розвиток є рушійною силою і матеріальною основою прогресу, то рівновага (сталість) гарантує саморегулювання і безпеку у широкому розумінні

- економічну, соціальну, екологічну.

Оскільки процеси розвитку і рівноваги дедалі більшою мірою детермінуються природно-ресурсними і екологічними обмеженнями, у дисертації пропонуються основні напрями екологізації економічних відносин: екологічне корегування основних економічних категорій, удосконалення економічного механізму природокористування і екологізація практики прийняття управлінських рішень.

Екологічний зміст економічних категорій добробут, вартість, витрати виробництва, ефективність, продуктивність праці, праця полягає у наступному:

- різкий стрибок виробництва матеріальних благ, який супроводжується погіршенням благ екологічних, зумовлює зростання корисності останніх як фактора *добробуту*,
- безпосереднє присвоєння і споживання природних благ, які мають трудову і споживчу вартість, опосередковане економічними відносинами. Суспільно-економічні відносини, що виникають стосовно матеріалізованих у продукті речовини і енергії (природних ресурсів і праці) формують субстанцію *вартості*;

- структура *витрат на виробництво* сукупного продукту залежить від структури вихідних економічних ресурсів, до яких входять і природні ресурси. При цьому економічні, соціальні і екологічні результати виробництва не є взаємозамінними, хоча між ними існують взаємопереходи, наприклад негативні соціальні або екологічні наслідки виробництва отримують економічний вираз;

- соціально-еколого-економічна *ефективність* є інтегральним показником якості функціонування продуктивних сил;

t - підвищення *продуктивності праці* за рахунок надмірного витрачання

природних ресурсів і погіршення якості навколишнього природного середовища є екологічно і соціально неефективним. Суспільство потребує підвищення не продуктивної, а творчої сили праці;

- доцільна діяльність людини, спрямована на перетворення природних умов і ресурсів у життєві блага та на відтворення природних ресурсів і попередження забруднення природного середовища, розширює зміст категорії *прагіння*.

Максимізація соціально-екологічних ефектів економічними методами досягається в результаті управління сталим регіональним розвитком, заснованого на якісно новій методології, позбавленій традиційних стереотипів і шаблонних підходів. Систему методологічних принципів регіонального управління автор пропонує розширити і удосконалити за рахунок таких:

адаптивність управління є альтернативою інерційності, стереотипності. Йдеться про необхідність виключної чутливості і сприйнятливості органів регіонального управління до зміни суспільних пріоритетів (національних і світових), кон'юнктури, передового досвіду тощо. Адекватною реакцією на зміну парадигми світового, національного і регіонального розвитку став би, на наш погляд, перехід від трьохвекторного управління (економічним, соціальним і екологічним розвитком території) до двовекторного – еколого-економічного і соціо-екологічного. З цією метою необхідно враховувати екологічні і соціальні показники (особливо добробуту, якості життя тощо) у системі національних економічних рахунків, докорінно змінивши моніторинг еколого-економічних і соціо-екологічних процесів;

науковість управління потребує як високої компетентності управлінських кадрів, так і тіснішої їх співпраці з регіональними науковими колективами. Наприклад, результат такої співпраці у Хмельницькій області - формування галузевих кластерів виробництв – став вагомим імпульсом регіонального розвитку. Крім того, доцільно було б розширити підготовку фахівців з спеціальності „Регіональна економіка” у вузах нашої країни;

просторова (територіальна) спрямованість управління - це бачення проблем регіону не в галузевих, відокремлених одна від одної, реаліях, а в причинно-наслідковій їх детермінованості (системності);

диференційованість стратегій і важелів управління відповідно до специфіки факторів виробництва, структури і спеціалізації господарства, стану довкілля і соціальної сфери окремих частин території регіону потребує більш повного врахування внутрішньорегіональних відмінностей і вибору індивідуалізованих, гнучких управлінських рішень.

У третьому розділі „Методика оцінки рівня збалансованості продуктивних сил країни і регіонів” розкрито методичні підходи до обґрунтування регіональних програм і стратегій сталого розвитку та оцінки регіональних відмінностей розвитку.

Регулювання процесів збалансованого розвитку продуктивних сил пропонується здійснювати з допомогою розробки моделей, програм, індикативних планів. Методологія їх розробки має еволюціонувати за такими важливими напрямками як: розширення кола факторів, що враховуються; зміщення центра ваги з загальнодержавних і відомчих (галузевих) проблем на проблеми конкретних територій (регіонів); більш повне врахування регіональних особливостей

та інтересів населення; багатокритеріальний підхід до оцінки раціональності розвитку продуктивних сил регіонів.

Уточнено зміст і структуру програм регіонального розвитку, які мають прикладний характер. Під програмою сталого регіонального розвитку розуміється узгоджений за термінами, виконавцями, засобами реалізації і фінансовим забезпеченням документ, який відображає пріоритети і напрями зміни продуктивних сил регіону з врахуванням його територіальних інтересів та соціально-економічної функції у загальнодержавному територіальному поділі праці.

Від традиційних схем розвитку і розміщення продуктивних сил програми відрізняються: територіальним або цілісно-регіональним підходом; пріоритетами і акцентами розвитку – соціоекологічними; використанням територіально диференційованих економічних регуляторів – нормативів кредитної і податкової політики, субсидій, субвенцій тощо.

В багатоманітності програм, які розробляються на державному і регіональному рівнях, пропонується їх укрупнення – обґрунтування в них життєво важливої, ключової, доведено пріоритетної проблеми, реалізація якої сприятиме скоординованому виконанню усіх інших завдань і проблем, що забезпечить концентрацію фінансових ресурсів на найбільш відповідальних напрямках розвитку території.

Визначено послідовність операцій та сукупність методів аналізу і узагальнення матеріалу на *інформаційно-аналітичній, концептуальній та прогнозно-обґрунтовальній* стадіях розробки регіональних програм.

Методично обґрунтовано технології прийняття управлінських рішень на основі програмно-цільового підходу.

Здійснено комплексну соціо-еколого-економічну оцінку регіональних передумов переходу на засади сталого розвитку. Встановлено, що відмінності у обсягах промислового виробництва між максимальним (Донецька область) і мінімальним (Чернівецька область) показниками становлять 44 рази. Співвідношення у регіонах максимального і мінімального показників: валової доданої вартості – 3,9:1, інвестицій в основний капітал – 9,8:1, прямих іноземних інвестицій з розрахунку на душу населення – 22:1, навантаження на вільне робоче місце – 90:1, розміру середньої заробітної плати - 3,6:1.

Міжрегіональні відмінності України оцінено шляхом багатовимірних групувань та кластерного аналізу з використанням стандартизованої програми STATISTICA 5.5.

Дендрограма диференціації регіонів України за рівнем розвитку свідчить про значні відмінності між ними. Ідентифіковані методом оцінки відстані від середньоукраїнського рівня сім кластерів регіонів свідчать про мозаїчність існуючих проблем у подоланні територіальної нерівності, що потребує диференційованої регіональної політики.

Для більш повного врахування наявних стартових передумов у розробці заходів регіональної політики сталого розвитку запропонована удосконалена методика оцінки міжрегіональних відмінностей рівня збалансованості і сталості продуктивних сил. Її відмінність від існуючих полягає у наступному: відборі показників - індикаторів, що характеризують триєдиний - екологічний, економічний, соціальний розвиток регіонів; врахуванні вагомості і характеру впливу кожного з них на рівень розвитку; оцінці інтегрального показника рівня розвитку на основі співвідношення сукупності стимулюючих і дестимулюючих показників - індикаторів; прийнятті до уваги стадії економічного циклу регіону при виборі виду регіональної політики та її важелів.

Інтегральний індекс рівня розвитку регіонів України обчислено за формулою:

$$I_{cr} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})}{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})},$$

де I_{cr} - інтегральний індекс розвитку Γ -го регіону;

X) - стимулюючий показник-індикатор;

Y_i - дестимулюючий показник-індикатор.

Диференціацію регіонів за інтегральним індексом розвитку ілюструє рис. 1.

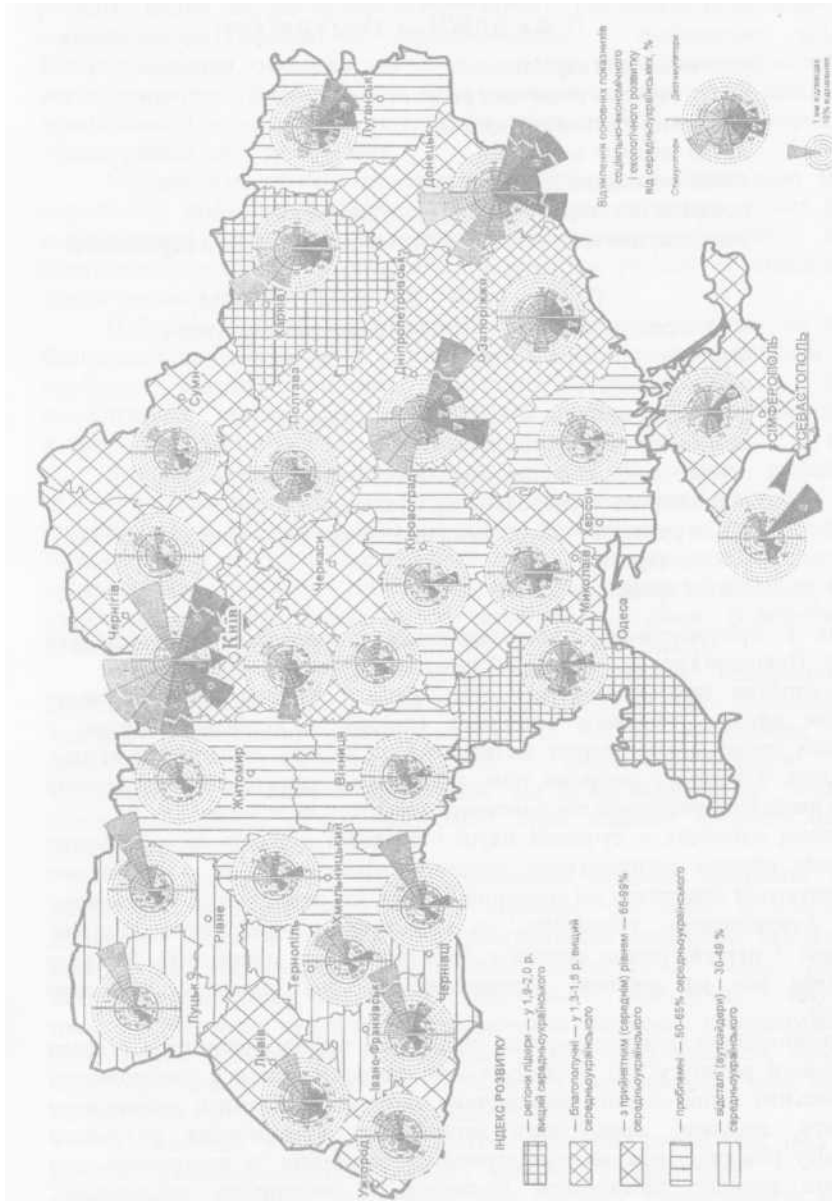
На основі інтегрального індексу розвитку регіони України ранжировано за цільовими орієнтирами сталого розвитку, видами та важелями регіональної політики його досягнення.

Стосовно I та II груп регіонів України важливе значення матимуть такі стратегічні заходи регіональної політики: забезпечення збалансованості соціально-економічного та екологічного розвитку шляхом структурної перебудови господарських комплексів; створення економічних, інфраструктурних та інституційних передумов переходу до інноваційного розвитку; підвищення якісних параметрів продукції та довкілля з метою розширення експортного потенціалу та формування сприятливого інвестиційного клімату; стимулювання розвитку малого і середнього бізнесу та інфраструктури підприємництва.

У регіонах з середнім рівнем розвитку (група III) доцільно: модернізувати виробництво на основі ресурсозберігаючих та екологічнобезпечних технологій; запроваджувати конкурентні засади розміщення державних інвестиційних коштів; розв'язати критично важливі проблеми життєзабезпечення населення (екологічні, водопостачання, зайнятості, регулювання трудової міграції, зменшення небезпеки техногенних та природних катастроф тощо).

Для проблемних і відсталих регіонів (групи IV, V) надзвичайно актуальними є: формування регіональних центрів передачі та розповсюдження високих технологій; відтворення технологічної бази галузей, продукція яких користується попитом на внутрішньому і зовнішньому ринках; зміцнення науково-технічного потенціалу; розвиток міжрегіонального та транскордонного економічного співробітництва.

У четвертому розділі „Обґрунтування пріоритетів і стратегій сталого розвитку продуктивних сил регіонів України” оцінено тенденції зміни макроекономічного середовища та секторні передумови регіонального розвитку, виявлена недостатня їх зорієнтованість на досягнення параметрів сталого розвитку. Здійснювані приватизаційні процеси у промисловості спричинили порушення технологічно цілісних виробничих ланцюгів, руйнацію енерговиробничих циклів, що негативно впливає на процеси ресурсо- і енергозбереження, комплексне і повне використання ресурсів, зменшення емісій у навколишнє природне середовище. Проекти реструктуризації замість якісного оновлення виробництва знижують його технологічний рівень та ефективність. Екологічні аспекти не набули належного

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

до рис. 1.

ПОКАЗНИКИ – СТИМУЛЯТОРИ

- 1 - валова додана вартість
- 2 - обсяг науково-технічних робіт
- 3 - інвестиції в основний капітал
- 4 - прямі іноземні інвестиції
- 5 - середньомісячна заробітна плата
- 6 - роздрібний товарооборот на душу населення
- 7 - надходження платежів за забруднення природного середовища

ПОКАЗНИКИ - ДЕСТИМУЛЯТОРИ

- 1 - частка ресурсомістких і екологонебезпечних галузей у структурі промисловості
- 2 - рівень безробіття
- 3 - коефіцієнт природного приросту населення
- 4 - коефіцієнт дитячої смертності
- 5 - викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами на 1 кв. км території
- 6 - скиди речовин - забруднювачів у поверхневій водній джерела на 1 кв. км території
- 7 - частка еродованих земель.

значення і пріоритетності у найважливіших документах інноваційного розвитку. Повільно і непослідовно здійснюються структурні перетворення.

Запорукою макроекономічної стабілізації і збалансованого розвитку економіки країни, передусім реального сектора та соціальної сфери, є активізація процесів суспільного відтворення на засадах сталості в регіонах. Щоб надати позитивної динаміки усім складовим продуктивних сил регіонів України необхідно визначити обґрунтовані пріоритети їх розвитку.

Аналіз існуючих у сучасній науці і практиці підходів до визначення пріоритетів сталого регіонального розвитку свідчить про те, що такими проголошуються практично усі традиційні галузі, які перебувають у кризовому стані і функціонують, переважно, на базі природно-ресурсного фактора. Відповідно і передбачувана стратегія реалізації таких пріоритетів завчасно орієнтована або на зовнішні запозичення, або на державну фінансову підтримку.

Пропонуються принципово нові підходи до вибору пріоритетів сталого регіонального розвитку, які б стимулювали самоорганізацію і саморозвиток територіальних соціо-еколого-економічних систем. Для цього, визначаючи пріоритети, доцільно: враховувати необхідність забезпечення розумного компромісу (балансу) між загальнодержавною функцією та територіальними інтересами регіону; забезпечити поєднання і наступність традиційних, випробуваних практикою, та нових, нетрадиційних пріоритетів, заснованих на екообмежувальній суспільно-природній взаємодії; виявити ключові виробництва, здатні відіграти структуроперетворюючу роль і надати імпульсу розвитку інших галузей та виробництв; оцінити потенційні як економічні, так і соціоекологічні ефекти їх функціонування - підвищення зайнятості, імпортозамінення, оздоровлення довкілля тощо; передбачити можливі шляхи поглиблення територіального поділу та інтеграції (кооперування) праці з метою комплексного використання потенціалу саморозвитку та інфраструктурного облаштування території регіону.

Методологія визначення пріоритетів сталого регіонального розвитку передбачає побудову „дерева цілей”, цільові орієнтири якого взаємно детерміновані і підпорядковані досягненню стратегічної мети - наданню позитивної динаміки і збалансованості розвитку регіону як цілісної соціо- еколого-економічної системи.

Побудова „дерева цілей” сталого регіонального розвитку на прикладі Вінницької адміністративної області (рис. 2) дала змогу визначити існуючі проблеми (техніко-економічні, структурні, територіальні) у розвитку пріоритетних галузей та запропонувати заходи

регіональної політики адаптуючого, стимулюючого і компенсуючого характеру.

Успішну реалізацію стратегічних пріоритетів сталого регіонального розвитку здатна забезпечити багаторівнева, структурована і узгоджена система управління, яка включає такі його види як: стратегічне, тактичне, оперативне. Кожному з них властивий специфічний об'єкт управління та набір нормативно-правових, організаційних і економічних важелів. Саме такий підхід забезпечить врахування ключових завдань вищого таксономічного рівня з їх деталізацією та розгортанням на низових (регіональному та місцевих) рівнях.

Регулювання на рівні держави найважливіших макроекономічних процесів вбачається у наступному: розмежуванні бюджетних повноважень між центром і регіонами шляхом збільшення частки закріплених доходів, розширення ролі місцевих податків і зборів, застосування науково обґрунтованих нормативів відрахувань від загальнодержавних податків до місцевих бюджетів, визначення чітких засад надання місцевим бюджетам дотацій, субсидій, субвенцій.

На рівні регіонів з метою наповнення місцевих бюджетів доцільно ліквідувати необґрунтовані пільги окремим суб'єктам підприємницької діяльності, дозувати списання і реструктуризацію податкової заборгованості, відмовитись від політики проведення взаємозаліків щодо погашення заборгованості перед бюджетом, здійснювати економічне стимулювання товаропродукуючих суб'єктів господарювання. Зазначені управлінські важелі сприятимуть становленню повноцінних регіональних фінансів, поповненню оборотних коштів підприємств, гнучкому їй використанню для вирішення економічних і соціоекологічних проблем регіонів.

Стратегічне управління розвитком регіонів передбачає регулювання *ринково-трансформаційних процесів* шляхом обґрунтованої і ефективної регуляторної політики, підвищення інвестиційної привабливості галузей і територій. З цією метою широко застосовується регіональне програмування

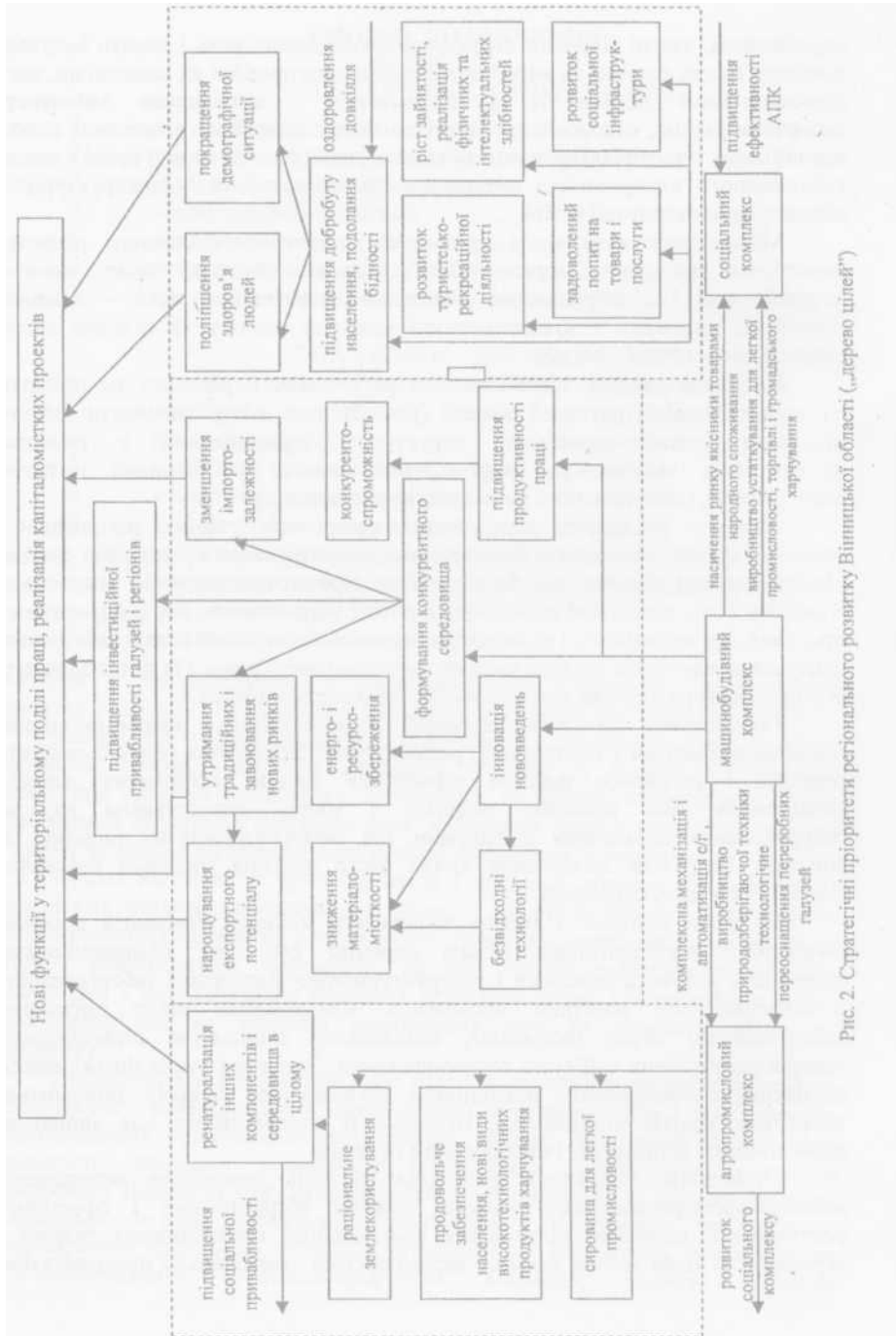

Рис. 2. Стратегічні пріоритети регіонального розвитку Вінницької області („дерево цілей“)

розвитку на коротко-, середньо- і довгостроковий періоди.

У дисертації концептуально обґрунтовано методологію і методику розробки регіональної програми збільшення надходжень інвестицій в економіку Вінницької області, впроваджену Головним управлінням економіки облдержадміністрації. Наукова і практична новизна запропонованих методологічних підходів до розробки програми полягає в наступному: для збільшення надходжень інвестицій необхідно підвищувати інвестиційну привабливість не стільки окремих галузей і секторів економіки, скільки території (регіону) в цілому. З цією метою у програмі відображається цілісний образ території, її інвестиційний імідж з виявленням сприятливих і несприятливих для інвестування передумов і факторів; обираються такі пріоритети інвестування, які б передбачали довготривалі цілі та справляли мультиплікативний вплив на розвиток регіону, запобігали його перетворенню в експлуатовану периферію і аграрно-сировинний придаток місцевих „центрів” та світового господарства; визначаються диференційовані заохочувальні і стимулюючі заходи (податкового, кредитного та іншого характеру) для збудження і підтримки підприємницького інтересу та доведення сформованого „образу” території до потенційних інвесторів, управлінців, практиків.

Тактичне управління в регіонах має бути сфокусоване на досягненні *збалансованості, триєдиності* розвитку (економічного, соціального, екологічного) шляхом ефективного управління об’єктами з державними корпоративними правами, стимулювання підприємництва в товаропродукуючих галузях, розширення сфери докладання праці, налагодження ефективного економічного механізму природокористування.

Об’єктами оперативного управління є *пріоритетні галузі економіки*, покликані спричинити позитивну „ланцюгову реакцію” у розвитку регіонів: технічне і технологічне оновлення виробництва, підвищення конкурентоспроможності продукції і послуг, утримання старих та завоювання нових ринків збуту, імпортозамінення, гармонізацію суспільно-природної взаємодії.

У п’ятому розділі „Еколого-економічна модель управління сталим регіональним розвитком” досліджено теоретичні і прикладні проблеми гармонізації суспільно-природної взаємодії, моделювання процесів природокористування і управління ними. Зокрема, підкреслюється, що переважно територіальний характер екологічних проблем потребує для їх розв’язання глибокого аналізу регіональних особливостей природно-ресурсного потенціалу і його господарського використання, стану природних і суспільних територіальних систем. Ресурсо- і енерговитратний тип продуктивних сил України та її регіонів потребує удосконалення виробничо-ресурсних відносин.

На основі аналізу регіональних виробничо-ресурсних утворень пропонується відновити на нових засадах практику формування енерговиробничих і виробничо-ресурсних циклів, які б імітували кругообіги речовини і енергії в природі. Оптимізація потоків речовини, енергії та інформації у виробничо-ресурсних циклах може здійснюватись безвідходним, рециркуляційним шляхами або шляхом природообороту. Визначено напрями

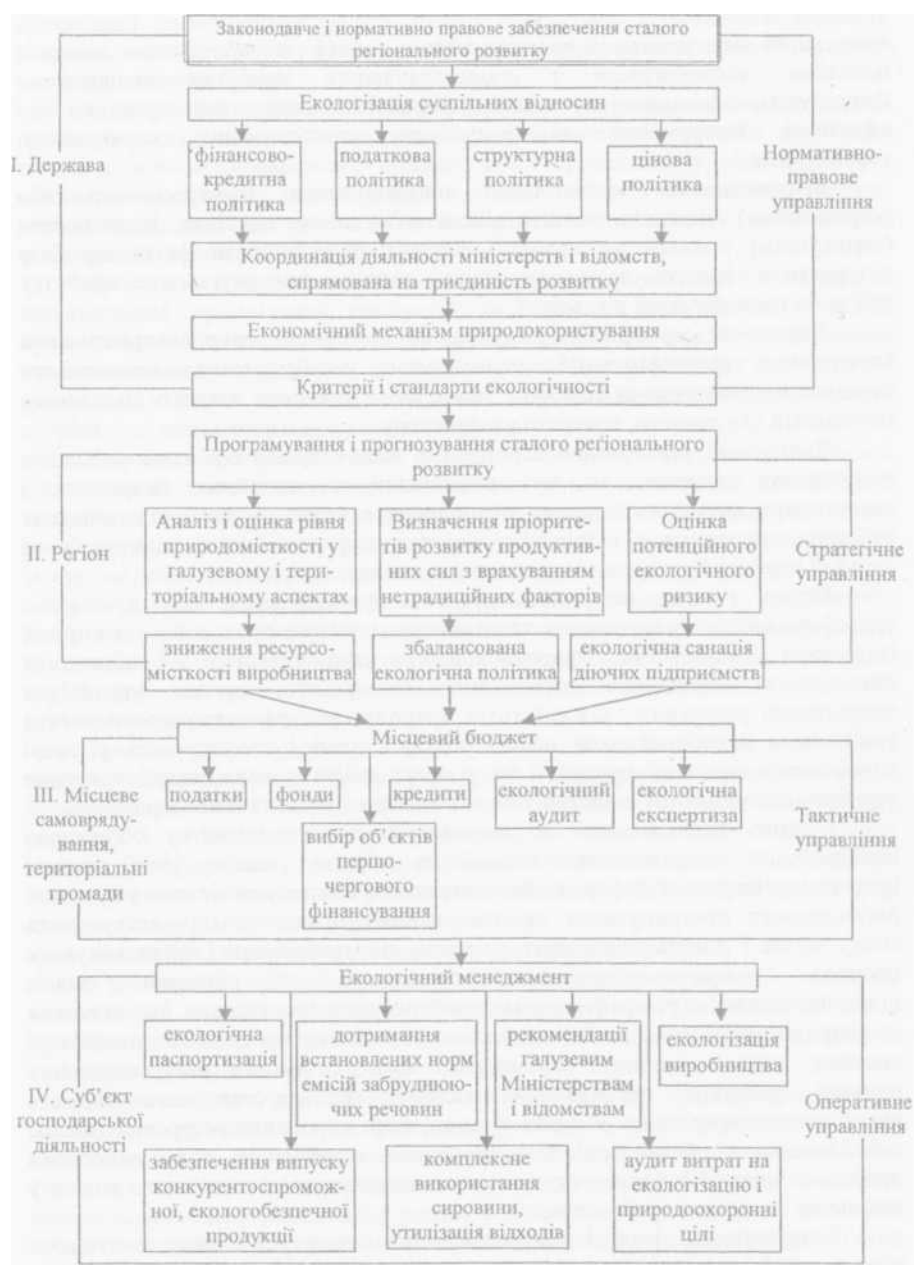

Рис.3. Еколого-економічна модель управління сталим розвитком регіону

Узагальненням уявлень про шляхи досягнення еколого-економічної рівноваги в регіоні, джерелом подальших робочих гіпотез є наскрізна еколого- економічна модель управління сталим регіональним розвитком (рис. 3).

Структуризація цілей управління сталим розвитком регіону дала підстави виділити ієрархічно підпорядковані його рівні: державний, регіональний, місцевий і локальний. Для кожного з них окреслене коло завдань і важелів регулювання регіональної соціо-еколого-економічної системи.

Таким чином, регіональна еколого-економічна модель є агрегованим виразом необхідних на етапі перехідної економіки інструментів трансформації продуктивних сил, економічних відносин і управління на засадах сталості і біосферосумісності.

27

ВИСНОВКИ

В результаті системного дослідження теоретико-методологічних і практичних аспектів сталого розвитку продуктивних сил регіонів концептуально обґрунтована діалектична єдність і взаємодоповнюваність сталого розвитку і зростаючої ролі регіональної політики у його досягненні.

Проведене дослідження дозволило отримати такі науково-практичні результати:

1. Теоретично обґрунтовано, що сталий розвиток - це динамічна і зрівноважена суспільно-природна взаємодія, яка забезпечує економічний прогрес, екологічний і соціальний добробут та безпеку на основі досконалої системи територіального управління і економічних методів природокористування. Досягнення сталого розвитку як рівноважного (безпечного) стану можливе лише у рамках системної трансформації суспільства, яка передбачає якісне оновлення продуктивних сил та економічних відносин. Поглиблено суть термінів і категорій сталого розвитку: збалансованість, сталість, економічне зростання, економічний розвиток, безпека.

2. Перебудова суспільно-природної взаємодії на засадах збалансованості і сталості відбувається асинхронно як у часовому, так і в просторовому аспектах, що є результатом складного нашарування довгих, середніх і коротких „хвиль” та нерівномірного їх поширення у просторі. На підставі цього теоретичного висновку в дисертації окреслені етапи гармонізації взаємодії у системі „природа-соціум-економіка”, характер яких зумовлений стадією економічного циклу.

3. Урізноманітнення і ускладнення інтересів суспільства передбачає, поряд з економічним зростанням, підвищення рівня людського розвитку та підтримування екологічної рівноваги геоекосистем, що потребує багатофункціональної організації простору (території). Це означає, що сталий розвиток слід трактувати і реалізовувати у тісному зв'язку з територією. У дисертації доведена ключова роль регіону як цілісної, керованої соціо-еколого- економічної системи і регіональної політики у оптимізації суспільно-природної взаємодії. Уточнено і поглиблено зміст понять „регіон”, „регіональна політика”,

„регіональний розвиток”, „стратегія”; класифіковано стратегії регіональної політики в залежності від: ресурсів реалізації, пріоритетів, напрямів вирішення основних проблем.

4. Збалансування елементів продуктивних сил за територіальним принципом і забезпечення регіонально-диференційованих механізмів управління процесами триєдиного сталого розвитку можливе на основі всебічної екологізації економічних відносин.

Цілі і характер екологізації економічних відносин пропонується обґрунтовувати з врахуванням екологічної складової таких економічних категорій як: добробут, вартість, ефективність, продуктивність праці, витрати виробництва, праця.

Максимізація соціально-екологічних ефектів економічними методами відповідно до загальнонаціональних цілей та територіальних інтересів і потреб становить зміст і мету регіонального управління сталим розвитком.

5. Сучасне регулювання процесів сталого регіонального розвитку необхідно здійснювати шляхом умілого поєднання елементів планування, прогнозування і програмування.

Програми сталого регіонального розвитку мають переважно прикладний характер, розраховані на середньогермінове комплексне прогнозування і покликані забезпечити узгодження територіальних і галузевих інтересів, потреб центру і регіонів.

В багатоманітності програм, які розробляються на державному і регіональному рівнях, пропонується їх укрупнення - обґрунтування в них життєво важливої, ключової, доведено пріоритетної проблеми, реалізація якої сприятиме скоординованому виконанню усіх інших завдань і проблем. Це забезпечуватиме концентрацію фінансових ресурсів на найбільш відповідальних напрямках розвитку території.

Програми сталого регіонального розвитку відображають пріоритети і напрями розвитку продуктивних сил з врахуванням міжрайонної народногосподарської функції регіону та його територіальних інтересів, а також поетапну їх реалізацію.

Від традиційних схем розвитку і розміщення продуктивних сил програми відрізняються такими особливостями:

- 1) територіальним або цілісно-регіональним, а не галузевим (відомчим) підходом;
- 2) соціоекологічними пріоритетами і акцентами;
- 3) використанням територіально диференційованих економічних регуляторів.

Розробка регіональної програми сталого розвитку включає інформаційно-аналітичну, концептуальну та прогнозно-обґрунтовальну стадії, на кожній з яких вибудовується система цілей, пріоритетів, засобів реалізації програмних завдань.

6. Застосування програмно-цільового методу при розробці регіональних програм включає методичне обґрунтування технології прийняття і виконання управлінських рішень, що дозволяє системно впливати на предмет регулювання, концентруючи навколо єдиної цілі організаційні, соціальні, економічні та інші окремі рішення.

7. Відмінності в економічній, демографічній та інших соціальних складових, а також у рівнях і якості життя населення є результатом нерівномірного розвитку країн і регіонів, що зумовлює територіальну соціально-економічну і екологічну їх диференціацію.

Для об'єктивної оцінки рівня сталості і біосферосумісності пропонується здійснювати управління територіальними системами продуктивних сил не за традиційною - трьохвекторною схемою розвитку (економічного, соціального і екологічного), а за двовекторною — еколого-економічного і соціоекологічного. Систему національного екологічного моніторингу необхідно перебудувати у напрямі інформаційного наповнення таких параметрів сталості як оптимальність, напруженість, критичність тощо.

8. Розроблено принципово нову методологію сталого розвитку продуктивних сил регіонів:

- закономірності (структурної перебудови на основі інноваційної моделі розвитку; ієрархічності та емергентності; пропорційності і збалансованості; диверсифікації галузевої структури і господарських функцій; ефективного територіального заломлення процесів оптимізації суспільно-природної взаємодії; визначальної ролі економіки і економічних відносин у забезпеченні паритетності інтересів економічного зростання і соціоекологічного добробуту);

- принципи (соціальної спрямованості, біосферосумісності, комплексності (системності), територіальної справедливості, динамічності та гнучкості управління, багатоваріантності “сценаріїв” регіонального розвитку);

- фактори (новітні технології, інвестиції, кількість і якість праці, сукупний попит, внутрішні і зовнішні заощадження).

9. У дисертації застосована якісно відмінна від існуючих методика комплексної оцінки рівня збалансованості і сталості розвитку регіонів України. Її особливостями є: відбір показників-індикаторів, які характеризують триєдиний - економічний, соціальний, екологічний - розвиток; врахування вагомості і характеру впливу кожного з них; оцінка інтегрального показника рівня розвитку на основі співвідношення сукупності стимулюючих і дестимулюючих показників-індикаторів з побудовою зведених рейтингових шкал, застосуванням індексного методу та кластерного аналізу; прийняття до уваги стадії економічного циклу регіону при виборі виду регіональної політики та її важелів.

Поглиблений аналіз внутрішньорегіональних відмінностей розвитку, здійснений автором, пропонується використовувати для цілей регіонального програмування розвитку і об'єктивізації управлінських рішень.

10. У розробці регіональних стратегій сталого розвитку принципове значення має обґрунтований вибір пріоритетів.

Пріоритети регіонального розвитку мають відповідати вимогам: розумного компромісу між загальнодержавною функцією та територіальними інтересами регіону; наступності традиційних, випробуваних практикою, і нових, нетрадиційних пріоритетів; здатності до структуроперетворюючої і стимулюючої ролі; забезпечення економічного і соціоекологічного ефектів;

поглиблення територіального поділу та інтеграції праці з метою комплексного використання потенціалу саморозвитку регіонів.

Методологія визначення пріоритетів сталого регіонального розвитку передбачає побудову “дерева цілей”, цільові орієнтири якого взаємно детерміновані і підпорядковані досягненню стратегічної мети - наданню позитивної динаміки і збалансованості розвитку регіону як цілісної соціо- еколого-економічної системи.

11. Організаційно-економічний механізм управління сталим розвитком регіонів потребує врахування ключових завдань вищого таксономічного рівня з їх деталізацією і розгортанням на низових (регіональних і місцевих) рівнях. Такий підхід забезпечує наступність, цілеспрямованість і дієвість управлінської практики у досягненні цілей сталого розвитку.

В залежності від об'єктів - макроекономічне середовище, ринково- трансформаційні та інвестиційні процеси, триєдиність розвитку, пріоритетні галузі економіки - управлінські важелі структуровані за рівнями (державний, регіональний, місцевий, локальний) і видами управління (нормативно- правовим, стратегічним, тактичним, оперативним).

12. Конструктивним напрямом екологізації продуктивних сил на засадах сталості і біосферосумісності є оптимізація виробничо-ресурсних циклів, яка передбачає зменшення втрат ресурсів та обсягів виробничих емісій у навколишнє природне середовище, а також інтеграцію виробництв за схемою енерговиробничих циклів з метою отримання як екологічного, так і економічного ефектів.

13. Діючий економічний механізм природокористування доцільно доповнити такими інструментами як: удосконалення теорії і практики рентних відносин природокористування; включення природоохоронних витрат у структуру споживання з метою стимулювання превентивних заходів раціоналізації суспільно-природної взаємодії; відрахування зборів за забруднення довкілля з оподаткованого прибутку підприємств-природокористувачів; екологічне оподаткування, страхування, сертифікація; приведення у відповідність з практикою трансформаційних перетворень та досягнутим рівнем правової і екологічної свідомості суспільства законодавчих і нормативних актів з питань природокористування і охорони навколишнього природного середовища; підвищення ефективності і об'єктивності екологічної експертизи; відмежування органів управління природними ресурсами від суб'єктів природокористування; усупільнення регіонального виробництва на основі поділу праці і кооперування як у сфері виробництва основної продукції, так і в сфері емісій у навколишнє природне середовище; екологічна паспортизація суб'єктів господарювання.

14. Ступінь наближеності до параметрів сталого розвитку об'єктивно відображають запропоновані знакові та образні (картографічні) моделі природокористування. Вони характеризують масштаби, густоту, структуру, характер антропогенних трансформацій, “вузли” невідповідностей і суперечностей у використанні ресурсів природи.

Моделювання суспільно-природної взаємодії дозволяє встановити

причинно-наслідкові взаємозв'язки ресурсних, природоохоронних, науково-технічних, виробничих і соціальних явищ та процесів, здійснити їх комплексну оцінку.

Інформаційне наповнення і застосування таких моделей у практиці регіонального програмування, прогнозування, управління і розвитку дасть змогу легше і достовірніше контролювати, співвимірювати і врівноважувати процеси взаємодії суспільства і природи.

15. Еколого-економічна модель управління сталим регіональним розвитком включає такі блоки важелів: законодавче і нормативно-правове регулювання суспільно-природної взаємодії, регіональне програмування і прогнозування, гнучке використання макроекономічних інструментів на місцевому рівні управління, екологічний менеджмент суб'єктів господарювання. Її впровадження у практику прийняття управлінських рішень забезпечить на етапі перехідної економіки трансформацію продуктивних сил, економічних відносин і управління на засадах сталості і біосферосумісності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Масловська Л.Ц. Сталий розвиток продуктивних сил регіонів: теорія, методологія, практика: Монографія. - К.: КНТЕУ, 2003. - 365 с. (Рецензія: Економіка України. - 2003. - №11. - С. 91-92)

Статті у наукових фахових виданнях:

2. Масловська Л. Економічні важелі управління природокористуванням регіону у стратегії переходу до сталого розвитку // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: економіка. - 2001. - №9. - С. 117-119.

3. Масловська Л.Ц. Об'єктивні передумови регіональної диференціації продуктивних сил України та методичні підходи до вибору регіональних орієнтирів сталого розвитку // Економіст. - 2001. - №11. - С. 62-64.

4. Масловська Л.Ц. Регіональна політика як фактор переходу до сталого розвитку (на матеріалах Вінницької області) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: Економічна серія. - 2001. - №535. - С. 123-126.

5. Коваль Л., Масловська Л. Порівняльний аналіз сучасних кредитних технологій з обслуговування індивідуальних позичальників в Україні і ЄС // Вісник Тернопільської академії народного господарства: Спец, випуск. - 2001. - №18-2. - С.163-167. Особистий внесок автора: оцінено передумови і тенденції розвитку споживчого кредиту в Україні та регіонах.

6. Масловська Л.Ц. Регіональний аспект трансформації природокористування у контексті сталого розвитку // Економіка України. - 2002. - №2. - С. 64-68.

7. Масловська Л. Оцінка внутрішньорегіональних відмінностей соціально- економічного розвитку як основа диференційованої регіональної політики // Регіональна економіка. - 2002. - №3. - С. 163-168.

8. Масловська Л.Ц. Діалектика державного і регіонального регулювання інвестиційної діяльності. // Вісник Технологічного університету Поділля: Економічні науки.-2002.-№2. - Ч. 1,— С. 156-159.

9. Масловська Л.Ц. Концептуальні засади регіонального розвитку Вінниччини // Стратегія економічного розвитку України: Наук. зб. - К.: КНЕУ. -2002.-Вип. 9.-С. 317-322.

10. Масловська Л.Ц. Організаційно-економічний механізм реалізації стратегічних пріоритетів регіонального розвитку//Вісник Тернопільської академії народного господарства. - 2002. - №3. - С. 6-10.

11. Масловська Л.Ц. До питання удосконалення трансформаційної моделі сталого розвитку України // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: економіка. - 2002. - № 12. - С. 43-46.

12. Масловська Л.Ц. Еколого-економічна модель сталого регіонального розвитку // Вісник Технологічного університету Поділля: Економічні науки. - 2002.-№ 4.-Ч.2.-С. 215-218.

13. Масловська Л.Ц. Теоретичні і прикладні аспекти удосконалення виробничо-ресурсних відносин у регіоні на засадах сталого розвитку // Регіональні перспективи. - 2002. - № 2 (21). - С.

62-65.

14. Масловська Л.Ц., Юр'єва Г.В. Процеси глобалізації і сталий регіональний розвиток // Вісник Тернопільської академії народного господарства. - 2002. - № 8-1. - С. 74-79. Особистий внесок автора: досліджено вплив глобалізації на формування національної стратегії сталого розвитку, сформульовано сутність, цілі та принципи регіональної політики сталого розвитку.

15. Масловська Л.Ц. Діалектика глобалізації та регіоналізації у державній регіональній політиці // Науковий вісник Чернівецького торг.-ек. ін-ту КНТЕУ: Економічні науки. — 2002. - Вип. II. - С. 50-54.

16. Масловська Л.Ц. Розвиток і рівновага у забезпеченні економічної та екологічної безпеки // Журнал європейської економіки. - 2002. - Т. 1 (№ 3). - С. 327-336.

17. Масловська Л. Регіональна політика і сталий розвиток: баланс державних інтересів і територіальної справедливості // Наукові записки Тернопільського держ.пед.ун-ту ім. В.Гнатюка. Серія: економіка. - 2002. - №10. - С. 40-43.

18. Масловська Л.Ц. Екологізація суспільних відносин та вдосконалення управління сталим регіональним розвитком // Регіональна економіка. - 2003. - № 1.-С. 62-68.

19. Масловська Л.Ц. Наукові основи формування національної стратегії сталого розвитку України // Економіка України. - 2003. - № 3. - С. 75-79.

20. Масловська Л.Ц. Науково-методологічні підходи до оцінки регіональних особливостей сталого розвитку України // Науковий вісник Чернівецького торг.-ек. ін-ту КНТЕУ: Економічні науки. - 2003. - Вип. 1. - С. 30-34.

21. Масловська Л.Ц. Удосконалення виробничих відносин у контексті переходу України на засади сталого розвитку // Вісник Технологічного університету Поділля: Економічні науки. - 2003. - № 2. - Том 1. - С. 20-22.

Статті в інших наукових виданнях:

22. Масловская Л.Ц. Водоресурсный цикл и особенности его функционирования на региональном уровне (по материалам Винницкой области) // Экономическая география: Респ. межвед. науч. сб. - К.: Вища школа. - 1989. -Вып. 41. -С. 131-135.

23. Масловская Л.Ц. Методические основы исследования антропогенного воздействия на водные геосистемы Подолья // Методологические проблемы современной географии: Сб. науч. тр. - К.: Наукова думка. - 1993. - С. 61-68.

24. Масловська Л. Екологічні імперативи сталого регіонального розвитку (теоретико-методологічний підхід) // Україна і глобальні процеси: географічний вимір: 36. наук. пр. в 3-х томах. - Київ-Луцьк: Вежа, 2000. - Т. 3. - С. 126-127.

25. Масловська Л.Ц. Економіка Вінницької області в контексті концепції сталого розвитку // Економіка. Фінанси. Право. - 2001. - №5. - С. 15-18.

26. Масловська Л.Ц. Наукові та практичні аспекти щодо збільшення надходжень інвестицій в економіку Вінницької області // Економіка. Фінанси. Право. - 2001. -№10.-С. 7-9.

27. Масловська Л., Юр'єва Г. Актуальні проблеми регіональної політики сприяння розвитку малого підприємництва//Економіка. Фінанси. Право. - 2002. - №5. - С. 31-33. Особистий внесок автора: здійснено аналіз галузевої і територіальної структур підприємництва, запропоновано заходи щодо його стимулювання.

28. Масловська Л.Ц. Регіональні програми сталого розвитку (Науково- методичні аспекти) // Економіка. Фінанси. Право. - 2003. - № 1. - С. 3-6.

Матеріали наукових конференцій:

29. Масловская Л.Ц. Эколого-экономические аспекты повышения эффективности водных мелиораций в народнохозяйственных комплексах регионов (на примере Подолья) // Матер, респ. науч. конф. „Проблемы землепользования на современном этапе перестройки”. - К.: Наукова думка. - 1989.-Вып. 3.-С. 149-151.

30. Масловская Л.Ц. Роль концепции ресурсных циклов в рационализации водопользования // Матер, науч.-практ. конф. „Направления становления и развития социалистического хозяйственного механизма в условиях экономической самостоятельности региона”. - Черновцы: ЧГУ. - 1990. - С. 259-263.

31. Масловська Л.Ц. Підвищення ефективності використання і охорони

- земельних ресурсів в умовах становлення ринкових відносин // Труды межгосуд. науч. конф. „Проблемы землепользования в условиях реформирования экономики”. — К.: СОПС Украины АН Украины. - 1993. - Вып. 3. - С. 126-129.
32. Масловська Л.Ц. Пріоритетні напрями трансформації структури господарства Вінницької області в умовах зростаючого значення регіонального розвитку // Наук. доп. Міжнар. наук.-практ. конф. „Трансформаційні процеси в господарстві регіонів Східної Європи”. - Ірпінь-Київ: УФЕІ. - 1997. - С. 93-94.
33. Масловська Л.Ц. Екологічні і соціально-економічні аспекти раціоналізації землекористування в регіонах інтенсивного аграрного освоєння (на матеріалах Вінницької області) // Труды межгосуд. науч. конф. „Современные проблемы охраны земель”. - К.: СОПС Украины АН Украины. - 1997. - 4.2.-С. 144-145.
34. Масловська Л.Ц. Регіоналізація сталого розвитку продуктивних сил на мезорівні (на матеріалах Вінницької області) // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. „Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України”. -К: Знання,- 1999,-С. 7-9.
35. Масловська Л.Ц. Стратегічні пріоритети розвитку Подільського регіону України на засадах сталого розвитку // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. “Стратегічні пріоритети розвитку регіонів в системі економічної політики в Україні”.-Чернівці: ЧТЕІ КНТЕУ.-2001.-С. 82-86.
36. Масловська Л.Ц. Формування регіональних систем управління природокористуванням у стратегії переходу до сталого розвитку // Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. „Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України”-К.: Ніка-Центр. - 2001. - С. 193-194.
37. Масловська Л.Ц. Трансформація відносин землекористування та регіональні еколого-економічні проблеми // Матеріали Міжнар. наук. конф. „Теорія і методи оцінювання, оптимізації використання та відтворення земельних ресурсів”. - К.: РВПС Укр. АН Укр. - 2002. - Ч 2. - С. 128-131.
38. Юр'єва Г.В., Масловська Л.Ц. Проблеми оптимізації регіональної структури продуктивних сил України засобами регіональної політики // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. „Стан і проблеми трансформації фінансів та економіки регіонів у перехідний період”. - Хмельницький: Ін-т бізнесу. - 2003 - С. 310-312. Особистий внесок автора: охарактеризовано шляхи удосконалення регіональної структури продуктивних сил.

АНОТАЦІЯ

Масловська Л.Ц. “Сталий розвиток продуктивних сил регіонів: теорія, методологія, практика”. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.10.01 - Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. - Рада по вивченню продуктивних сил України АН України, Київ, 2003.

Дисертаційна робота присвячена теоретико-методологічним і прикладним питанням формування національної стратегії сталого розвитку. У роботі досліджено ключову роль регіону і регіональної політики у трансформації продуктивних сил, економічних відносин та управління на засадах сталості і біосферосумісності; запропоновано конструктивні методологічні підходи до розробки регіональних програм сталого розвитку, удосконалення економічного механізму природокористування, моделювання процесів суспільно-природної взаємодії. Розроблено конкретні пропозиції щодо нормативно-правового, організаційно-економічного та інформаційного забезпечення сталого розвитку на державному і регіональному рівнях.

Ключові слова: сталий розвиток, рівновага, безпека, регіон, регіональна політика, регіональна програма, пріоритет, стратегія, виробничо-ресурсний цикл, еколого-економічна модель, управління.

АННОТАЦИЯ

Масловская Л.Ц. “Устойчивое развитие производительных сил регионов: теория, методология, практика”. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора экономических наук по специальности - 08.01.10 - Размещение производительных сил и региональная экономика. - Совет по изучению производительных сил Украины НАН Украины, Киев, 2003.

В диссертации изложены теоретико-методологические и методические основы формирования национальной стратегии устойчивого развития. Теоретически обоснована сущность устойчивого развития с позиций экономического учения о развитии и равновесии, определена экологическая составляющая сущности основных экономических категорий как предпосылка совершенствования экономических отношений природопользования.

Сформулированы онтологический и гносеологический аспекты устойчивого развития производительных сил, экономических и организационно-экономических отношений на принципах устойчивости и биосферосовместимости.

Проанализированы макроэкономические и секторные предпосылки устойчивого развития Украины и её регионов, предложены пути усовершенствования национальной трансформационной модели исходя из анализа и оценки известных моделей экономического развития. Акцентировано внимание на необходимости системной трансформации общества с целью достижения не только экологической безопасности, а равновесия и безопасности в широком смысле: экономической, социальной, экологической.

Разработана новая методология (закономерности, принципы, факторы) формирования региональной политики и стратегии устойчивого развития, основанная на социоэкологических критериях, органическом сочетании общегосударственных и территориальных интересов.

Научно обосновано содержание региональных программ устойчивого развития как конструктивного направления комплексного, сопряженного решения экономических, социальных и экологических проблем, изложены методические подходы к их разработке и координации.

Предложена и апробирована на конкретном статистическом материале методика комплексной оценки уровня сбалансированности производительных сил регионов. В ее основе - выявление межрегиональных различий в уровнях социально-экономического развития и характере экологической ситуации, идентификация регионов со сходными характеристиками и проблемами, определение целевых ориентиров в их переходе к устойчивому развитию.

Концептуально обоснованы региональные приоритеты реализации целевых ориентиров устойчивого развития, разработаны рекомендации по их достижению путем дифференцированной региональной политики.

Последовательное развитие в диссертации получили теоретические положения о производственно-ресурсных циклах и комплексообразовании, путях их оптимизации, экономических регуляторах сбалансированного, экологобезопасного развития, факторах повышения самоорганизации и саморазвития регионов.

Предложена эколого-экономическая модель управления устойчивым развитием регионов, включающая структурированный набор управленческих рычагов (законодательных, нормативно-правовых, макроэкономических, организационных) и предусматривающая системную трансформацию производительных сил, экономических отношений, управления.

Ключевые слова: устойчивое развитие, равновесие, безопасность, регион, региональная политика, региональная программа, приоритет, стратегия, производственно-ресурсный цикл, эколого-экономическая модель, управление.

SUMMARY

Maslovska L.Ts. "Sustainable development of productive forces of regions: theory, methodology, practice". - Copy.

Dissertation to obtain a doctor degree of economic science by speciality 08.10.01 - productive forces location and regional economy. - the Council of Researching of Productive forces of Ukraine, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, 2003.

Dissertation work is dedicated to theoretic-methodological and applied questions of forming national strategies of sustainable development. The key role of region and regional policy in transformation of productive forces, economical contacts and management based on stability and biosphere compatibility; there were proposed constructive methodological standards to working out

regional program of sustainable development, improving economic mechanism of nature management, modeling process of social and natural co-operation. The author developed specific offers concerning normative and law foundation, organization and economic support, and software for sustainable development on the state and regional levels.

Key words: sustainable development, balance, security, region, regional policy, regional program, priority, strategics, productive and resource circle, ecological and economical model, management.

Підписано до друку 02.02.2004 р.
Формат 60x84¹/₁₆
Умови, друк. арк. 2.02 Обл.-вид. арк 1,9
Наклад 100 прим. Зам. Тр -14

Державне підприємство «Державна картографічна фабрика»
21100, Україна, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19